

HUMANITAS

CONSTANTIN
NOICA

PAGINI
despre
sufletul românesc

CONSTANTIN NOICA (1909 — 1987)

Născut în localitatea Vitănești, jud. Teleorman. Cursuri la liceele „Dimitrie Cantemir” și „Spiru Haret” din București. Debutază ca licean în revista „Viăstarul” (1927). Cursuri universitare la Facultatea de Litere și Filozofie din București (1928—1931).

A fost bibliotecar la Seminarul de Istorie a filozofiei, membru al Asociației „Criterion” (1932—1934); studii pentru specializare în Franța (1938—1939); doctoratul în filozofie la Universitatea din București, cu teza *Schiță pentru istoria lui cum e cu puțință ceva nou* (publicată în același an, 1940).

În anii războiului mondial este referent pentru filozofie în cadrul Institutului româno-german de la Berlin; editează, împreună cu C. Floru și Mircea Vulcănescu, patru cursuri universitare ale profesorului Nae Ionescu și anuarul „Izvoare de filozofie” (1942—1943); în toamna anului 1943 îi este respinsă participarea la concursul pentru ocuparea conferinței de Filozofia culturii și a istoriei.

Între 1949—1958 are domiciliu forțat la Cîmpulung-Muscel, iar între decembrie 1958 — august 1964 este detinut politic.

Din 1965 este cercetător principal la Centrul de Logică al Academiei Române, de unde se va pensiona în 1975. Ultimii ani de viață i-a petrecut la Păliniș, unde se află și mormîntul său.

În 1938 i s-a acordat Premiul Herder, iar în 1990 a fost primit membru post-mortem al Academiei Române.

Preocupările filozofice ale lui Constantin Noica au cuprins întregul câmp al filozofiei, de la gnoseologie, filozofia culturii, axiologie și antropologie filozofică la ontologie și logică, de la istoria filozofiei la filozofia sistematică, de la filozofia antică la cea contemporană, de la editări, traduceri sau interpretări la critică și creație.

Lucrări principale: *Mathesis sau bucuriile simple* (1934), *Păcini despre sufletul românesc* (1944), *Rostirea filozofică românească* (1970), *Creație și frumos în rostirea românească* (1973), *Eminescu sau Gînduri despre omul deplin al culturii românești* (1975), *Sentimentul românesc al ființei* (1978), *Deceșirea întru ființă* (1981), *De Dignitate Europae* (1988) ș.a.

CONSTANTIN NOICA

*Pagini
despre sufletul
românesc*

HUMANITAS

BUCUREȘTI, 1991

Coperta : IOANA DRAGOMIRESCU MARDARE

**Prezenta ediție reproduce volumul apărut
în Colecția „Luceafărul”
București, 1944.**

**© Moștenitorii Constantin Noica
și Editura „Humanitas” SRL**

ISBN 973-28-0287-1

Prefață

Studiile și articolele strînse în acest mic volum fac parte dintr-o lucrare concepută mai larg și intitulată : Contribuții la istorie a vieții spirituale românești. Lucrarea era cerută, prin Institutul Român din Berlin, de o editură germană. La început, trebuia să fie o „istorie a filozofiei românești“ pentru cititorii germani. Am socotit însă că o istorie a vieții spirituale românești e mai interesantă în ea însăși, calificîndu-ne în orice caz mai bine în ochii străinătății de cum ar face-o, deocamdată cel puțin, o istorie a filozofiei românești. În așteptarea tipăririi întregii lucrări, în limba germană și într-o versiune adaptată interesului apusean, am socotit potrivit să dau cititorului român aceste pagini.

Datorez dlui prof. Sextil Pușcariu îndemnul de a încerca să scriu această carte, și-i exprim aici un gînd de respectuoasă recunoștință pentru tot ce am cîștigat adîncîndu-mă în lumea duhului românesc.

Februarie 1944, București

AUTORUL

Ce e etern și ce e istoric în cultura românească

„De ce noi, românii, etnic vorbind mai omogeni decât germanii, a trebuit să ne *așteptăm soarta* o mie de ani ? Situația geografică defavorabilă, neprielnicia condițiilor istorice, năvăliri barbare, vecini sălbatici ? Dar aceasta ar fi trebuit să fie motive în plus de afirmare, elemente de mărire proprie, dacă *pornirea* de a face istorie, pornirea oarbă și primordială ne-ar fi aruncat irezistibil în vârtejul universal. Astăzi la ce-am ajuns ? La *voința* de a face istorie. Cine a înțeles acest lucru este lămurit cu tragedia culturilor mici, cu toată ceea ce e rațional, abstract, conștient în tragicul nostru.“

Rîndurile acestea, scrise de un tînăr acum cîțiva ani, pot nedreptăți sau nu neamul românesc ; aceasta nu ne interesează. Ele ne așază însă dintr-odată în inima tensiunii care domină, pe toate planurile, lumea românească de azi.

Noi știm că sîntem ceea ce se numește „o cultură minoră“. Mai știm că aceasta nu înseamnă neapărat inferioritate calitativă. Cultura noastră populară, deși minoră, are realizări calitativ comparabile cu cele ale culturilor mari. Și știm că avem în această cultură populară o continuitate pe care nu o au cele mari. Despre strămoșii noștri geți, plugari și ciobani, s-a putut spune (Pârvan, *Getica*, 131) că în secolul al VI-lea a. Chr. nu aveau o cultură calitativ inferioară, ci doar formal deosebită de a grecilor ; tot ce-i deosebea era că ei, geții, erau săteni, nu orășeni, ca grecii. Dar tocmai aceasta ne nemulțumește azi : că am fost și sîntem — prin ce avem mai bun în noi — săteni. *Noi nu mai vrem să fim eternii săteni ai istoriei.* Tensiunea aceasta — agravată nu numai prin faptul că sîntem conștienți de ea, dar și prin convingerea că „a fi conștient“ poate reprezenta un semn de sterilitate — alcătuiește drama generației de azi. Economicește și politicește, culturalicește ori spiritualicește, simțim că nu mai putem de mult trăi într-o Românie patriarhală, sătească, anistorică. Nu ne mai mulțumește România eternă ;

vrem o Românie actuală. Aceasta este frământarea pe care o descriem, mai jos, pe plan de cultură.

Ceea ce dă un caracter dureros conflictului nostru este că, teoretic cel puțin, el e fără ieșire. A cultiva mai departe, cu precădere, valorile spiritualității noastre populare este o imposibilitate. Orice cultură conștientă este *personală*, este o formă de individualizare, în timp ce creația populară e anonimă.

De altfel, aceasta nici nu poate constitui o cultură deliberată, voită, ci ține de o anumită spontaneitate creatoare care o apropie mai mult de natură decât de cultură. Deci, spiritualitatea populară trebuie depășită — spre creație personală. Dar cum pot apărea personalități de format mare într-o lume unde anonimatul e regula ? Cum poate apărea persoana acolo unde — spre a vorbi kantian sau neokantian — lipsește categoria personalității ? Ești dinaintea sigur că, într-o asemenea lume, individul creator va fi în subordine, față de individualitățile creatoare din culturile realizate ; că, chiar dacă nu va imita și reproduce, va fi în umbra celorlalți. Și atunci tensiunea interioară a culturii românești devine : să te pierzi în creație anonimă, care nu dă o cultură majoră ? sau să rîvnești către

creație personală care e în umbra culturilor mari din afară ? O spunem deschis : teoretic — după cum arătam —, dilema aceasta pare astăzi fără ieșire. Din fericire, conștiința teoretică a insolubilității nu ne mai poate paraliza. În fapt, noi *mergem* către forme istorice. Când un neam sau o cultură încep să coboare din eternitate, ele nu mai pot fi oprite nici măcar de convingerea că nu vor putca înfăptui dintr-odată forme istorice superioare.

Ce este această eternitate din care începem să ieșim ? — Românul are un proverb, revelator în ce privește noțiunea de timp și vreme : „Ceasul umblă, lovește, și vremea stă, vremuiește.“ Vremea nu-i pare curgere, ci stare pe loc, fixitate, permanență: Vremea stă, vremuiește. În limba germană a vremii (*zeitigen*) are, dacă nu mă-nșel, un sens concret de durată și petrecere. Așa se întâmplă, pînă la un punct, în accepțiunea pe care i-o dă Heidegger. La noi, însă, „vremea vremuiește“ e tautologic. A vremii nu aduce nimic nou față de vreme. O repetă, o definește ca neîntîmplare, ca repaus. Românul mai spune : „Vremea vremuiește, și omul îmbătrînește.“ Numai omul devine ; vremea stă. Și nu stă pentru că ar fi un simplu cadru de reper pentru fenomene sau o formă

pură a sensibilității, cum e la Kant. Ea e încă ceva concret, spre deosebire de noțiunea de timp (de la „tempus“), care e conceptual și abstract. Dar e un concret nemișcat. E totul viu al lumii, privit sub specia ființei, nu a devenirii.

Alături de „vreme“ ca expresie a eternității, tot ce se întâmplă apare, în fond, românului drept zădărnice. „Toate veacurile se înțeleg ca ziua de ieri“, spune românul. Ceasul care umblă lovește, în timp ce vremea stă ; omul care îmbătrânește, pe când vremea stă iarăși ; acțiunile și străduințele oamenilor, rînduiețile și împărățiile lor, totul e zădărnice. În această concepție, nici efortul de cunoaștere științifică și nici cel de desăvîrșire morală, pe calapoade naționale, nu pot sta pe primul plan aici. Nu știu dacă și în alte părți Psalmii Vechiului Testament s-au citit la fel de mult ca la noi. În orice caz, eternitatea românească despre care vorbesc este de acest tip. Nu o plenitudine istorică, nu realizări majore — pe care neamul nostru nici n-ar fi avut când să le înfăptuiască — dau garanția duratei ; ci sentimentul că, în fond, există un plan față de care toată frământarea istorică este irosire și pierdere. Dar — și aici e aspectul nou față de tînguirea biblică — neamul românesc e și el, într-un

fel, solidar cu acel plan neschimbător:

„I se întâmplă și lui multe, se frământă ce, în marginea lui, în inima lui, peste trupul lui chiar — dar el rămîne neschimbat.

„Trece și asta“ e una din cele mai curate vorbe românești. Neamul nostru rămîne pentru că și el participă, în felul lui la eternitatea ființei.

Din această eternitate ne străduim să ieșim, deci. Pentru a descrie însă coborîrea românească în istorie și părăsirea viziunii, dacă nu hieratice, în orice caz statice a desfășurării istoriei noastre, aleg trei momente culturale de culme: unul din secolul al XVI-lea, altul din secolul al XVIII-lea, iar al treilea de azi, din secolul al XX-lea. În primul exemplu, se va vedea ce se petrece într-o conștiință orientată spre absolut, unde precumpănește eternul. În cealaltă, va ieși la iveală criza și nemulțumirea cu sine, pe care o trezește, în aceeași conștiință, precumpănirea caracterului istoric. Iar cel de al treilea moment cultural, cel de azi, încearcă să aducă o împăcare între planul eternității și cel al istoricității românești; dar sfârșește prin a fi o afirmație de luptă pentru valorile vii ale culturii. Momentele sînt reprezentate de: Neagoe Basarab, pentru secolul al XVI-lea, Dimitrie Cantemir,

pentru secolul al XVIII-lea, și gânditorul Lucian Blaga, pentru ziua de azi.

Neagoe Basarab e domnitor al Munteniei, pe la începutul veacului al XVI-lea. Minte luminată și caldă, tip de principe conștient de tot ce e putere lumească, pornit spre magnificență uneori, așa cum o dovedește Mănăstirea Curții de Argeș, al cărei ctitor este, Neagoe a trăit totuși prea mult în atmosfera religioasă a timpului și a țării sale, spre a nu ști că „și domnia lui se va risipi ca fumul“, cum o va spune singur mai târziu. Înainte de a fi domnitor, Neagoe a viețuit el însuși pe lângă mănăstire. Un unchi al său, care pare a fi avut mare înrîurire asupra-i, s-a călugărit. Soția sa va sfârși prin a se călugări și ea, după moartea lui Neagoe. E în jurul lui și chiar în inima lui o atmosferă de refuz al lumii, care nu pare compatibilă cu domnia pămîntească. Și, totuși, Neagoe este un domn : iată de la început contrastul dintre etern și istoric. Căci în același timp Neagoe e însuflețit de spirit militar, el scriind chiar pagini de adevărată tehnică războinică. E însuflețit de măreția domniei și cercetează atent ceremonialul curților, dînd un strălucit examen de comportare voievodală, în clipa cînd sfințește mărețea Mănăstire a Curții de Argeș,

în prezența Patriarhului Constantinopolului, a mitropoliților ortodocși din țările vecine și a multor alți fețe de seamă. Mai mult încă, Neagoe e însuflețit de cultură. Nu numai că face tipografii, dar el însuși compune, după modelul împăraților bizantini, o carte de „Învățăături“ către fiul său Teodosie, care trebuia să-i urmeze ca domn, dar moare fără să-o poată face. Cu această carte, scrisă pe la 1520, vreau să ilustrez ce înseamnă conflictul dintre etern și istoric și cum se prezintă spiritualitatea românească în clipa când învinge eternul.

Despre cartea lui Neagoe s-a scris și în limbi străine. Este vorba de lucrarea intitulată *Mahnreden des walachischen Woywoden Neagoe Basarab an seinen Sohn Theodosios*, publicată în 1908, în „Jahresbericht“-ul lui Weigand, de către un cercetător bulgar, Stoian Romansky. Opera lui Neagoe a ispitit pe un bulgar, căci e scrisă în limba slavonă, cum se mai scria încă pe atunci la noi, din motive religioase. Romansky spune textual că Neagoe a dat o operă „welches das beste ist, das uns die slawische Literatur jener Zeit überhaupt bietet“* (p. 121). În 1643, opera a fost tradusă în românește, iar limba e atât de frumoasă

*„...care constituie cea mai valoroasă operă pe care ne o oferă literatura slavă din acea vreme“ (nota red.).

și autentică. Încît mulți au crezut că originalul, chiar, e românesc. Dar și dacă nu este așa, *Învățăturile* reprezintă, prin autorul și conținutul lor, o operă indiscutabil românească ; înția mare carte a culturii românești. Aceasta nu înseamnă, firește, că opera e în întregime originală. Se știe bine că autorii rîvneau pe vremea aceea mai puțin la originalitate, cît la adevăr impersonal ; iar cu atît mai puțin un domnitor se va strădui să dea totul numai de la el. Pe urmă, *Învățăturile* lui Neagoe conțin precepte morale, religioase sau sfaturi general omenești, care erau cu atît mai utile cu cît erau mai verificate sau spuse mai cu autoritate. Deci, nu e de mirare dacă vor figura în lucrare multe citate din Biblie, alături de pasaje din Omiliile Sf. Ioan Hrisostomul, din Viețile Sfinților, din legendele populare sau din tratatele unor autori nu întotdeauna citați. Dar Neagoe vorbește fiului său nu numai despre puterea lui Dumnezeu și slăbiciunea omului, despre împărații cei răi, pedepsiți de Dumnezeu, și despre obligația domnitorului de a asculta marile comandamente religioase și morale, ci și despre lucruri mai personale, cum ar fi înmormîntarea mamei sale, doamna Neaga, dîndu-i alteori sfaturi cum să cinstească, domn fiind, pe boieri și pe slugi, cum să primească pe soli, cum să

poarte războaie, cum că judece, cum să domnească. E greu de spus că lucrurile acestea din urmă nu sînt originale.

Este însă un fapt că pînă la urmă totul se scaldă în perspectiva eternității. E o problemă cum același Neagoe, care făptuiește orgolios, după modelul slăvit al împăraților bizantini, se miră împreună cu prorocul : „Ce este omul, Doamne, de-ai făcut pentru el atîta mărire“ : e o problemă cum o conștiință care refuză religios lumea se împacă practic cu ea ; — dar problema e a noastră, nu e a lui Neagoe. El nu simte conflictul, și totul sfîrșește la el pe dimensiunea eternității. Din orice regiune a lumescului, de pe orice plan al istoriei omenești, Neagoe îndreaptă gîndurile fiului său către cele veșnice. „Mulți împărați au împărățit și viețuit pe această lume, iar împărăția cerească puțini au dobîndit-o.“ De aceea, fiul său Teodosie trebuie să se gîndească mai ales la treptele care-l pot urca spre contemplație. Și, într-un pasaj care poate fi dintr-un tratat ascetic, dar care exprimă, revelator ca un poem, sensibilitatea în același timp religioasă și filozofică a unui cuget românesc din veacul al XVI-lea, Neagoe arată fiului său care sînt treptele desăvîrșirii : „Că, mai întîi de toate, este tăcerea, iar tăcerea face oprire, oprirea face umilință și plîngere, iar plîngerea face

frică, și frica face smerenie, smerenia face socoteală de cele ce vor să fie, iar acea socoteală face dragoste, și dragostea face sufletele să vorbească cu îngerii. Atuncea va pricepe omul că nu este departe de Dumnezeu.“

Să adâncim, puțin, locul acesta. La început, este tăcere. Așa pornește orice tehnică de viață spirituală, fie că e religioasă ori filozofică. Cuvîntul de suprafață trebuie să se stingă, spre a lăsa loc glasului adînc al esențelor. Dar nu numai gîndului propriu trebuie să-i curmăm firul spre a ne adînci mai bine în noi înșine : și lumea trebuie oprită, în mersul ei amăgitor. De aici, a doua treaptă : „tăcerea face oprire“. Așa procedează, iarăși, toate tehnicile spirituale, toate metodele filozofice. Lumea trebuie pusă în paranteză. Nici cogitoul lui Descartes nu e posibil fără această interzicere a lumii, și nici metoda fenomenologică. E nevoie de o oprire, o reducere a lumii, de o ἐπιτομή. Primele trepte ale filozofării sînt, ca și aceea, negative. Ce se întîmplă însă de aici înainte ? Toamai în punctul acesta se poate marca deosebirea dintre o conștiință filozofică, orientată spre cunoaștere și acțiune, și una spirituală, orientată spre contemplație, spre eternitate, cum e conștiința românească din secolul al XVI-lea. Odată lumea oprită, se ivește obișnuit spiritul. Lumea e oprită toamai

pentru ca spiritul să aibă netezită în fața lui calea spre cunoaștere și acțiune. Așa fac toate filozofiile, chiar dacă nu recunosc fățiș că sînt idealiste, că pun în joc spiritul însuși. Ce se întîmplă însă în viziunea eternității de aici ? Spiritul nu apare. Cugetul nu ia cunoștință de sine și nu se așază în fața lumii, nu reface mai bine lumea pe care a oprit-o. În clipa cînd totul e tăcere, conștiința unui Neagoe Basarab e cuprinsă de umilință și plîngere. Itinerariul e de aici înainte cu totul altul decît în primul caz. Lumea e refuzată și de astă dată, dar spiritul nu se găsește pe sine, și atunci ființa e cuprinsă de panica singurătății și a pierderii. „Iar plîngerea face frică“, spune Neagoe. Că de la frică se trece la smerenie, adică la conștiința că ești făptură, într-o lume rînduită de făptuitor, și că smerenia, „dă socoteală de cele ce vor să fie“, adică de împlinirea legii dumnezeiești ; că, în sfîrșit, înțelesul acesta pe care-l capătă omul îi dă o nouă liniște, a dragostei, care-l ridică pînă în vecinătatea îngerilor și a lui Dumnezeu, așa cum arăta Neagoe, totul nu este desfășurarea pură a unei conștiințe care caută pe Dumnezeu și nu riscă să se oprească la sine. Dar, în felul acesta, fără îndoială că se pierde filozofia, contactul conștient cu lumea, izvorul de cunoaștere și de comportare morală, resortul intim al voinței:

Pe planul eternității, unde sfirșește conștiința lui Neagoe, după ce a călătorit printre singurătăți și spaime, nu poate fi vorba nici de cunoaștere, nici de efort etic, pentru că nu e în joc spiritul pur și simplu. Nici un moment Neagoe Basarab nu va sfătui pe fiul său să se închine efortului de luminare proprie, după cum nu-l va îndemna nici să făptuiască potrivit cu norme omenești. Contactul e între om și Dumnezeu, nu între om și propria sa conștiință legislatoare.

Iată deci ce înseamnă perspectiva eternității, pentru care optează spiritualitatea românească din veacul al XVI-lea. Conflictul de fapt dintre planul etern și cel istoric este soluționat direct, prin renunțarea la spirit sau prin ocolirea spiritului cu tot ce implică el : cunoaștere, acțiune, afirmare omenească. Omul nu se afirmă aici ; el este pus să mărturisească doar.

De la acest moment anistoric, cu toate implicațiile lui negative și pozitive, să trecem acum la momentul în care conștiința românească câștigă înțelesul și gustul lumescului, încercînd să iasă din plasa eternității în care părea prinsă. Dar, odată cu apariția înțelesului vieții proprii a omului, conflictul dintre cele două planuri se reliefează. Iar atunci, faptul

istoric e cel care primează, iar tot ce e atribut al lumii contemplative, tot ce e sterilizat, împușinat în puterile sale creatoare de obsesia către cele veșnice apare într-o lumină nesatisfăcătoare. Când ia cunoștință de sine, sub impulsul evadării în planul istoric, conștiința românească e nemulțumită de sine. Așa va fi la Dimitrie Cantemir, și e una din cele mai izbitoare trăsături, pentru o eventuală istorie a vieții spirituale românești, faptul că odată cu Cantemir începe și spiritul de critică. Nu spiritul critic, care funcționează paralel cu activitatea creatoare, corectînd-o ; ci nemulțumirea față de sine, nemulțumirea că ești așa cum ești, nemulțumirea aceasta care și astăzi însuflețește multe cugete românești, incapabile să împace ceea ce sînt cu ceea ce vor să devină. Cantemir e primul fenomen de criză din spiritualitatea românească, pînă atunci echilibrată și împăcată ; nu mulțumită cu sine, dar împăcată cu ceea ce i-a fost dat să fie.

Pentru a vedea cît de mult judeca un Dimitrie Cantemir în perspectiva unor categorii care nu erau cele românești de pînă atunci, e destul să urmărim dezvoltarea lui culturală. Fiu de domnitor al Moldovei, el însuși domnitor în două rînduri, Cantemir își petrece prima parte a vieții sale la Constantinopol, sub stăpînirea turcă, dar folosind din plin cultura

occidentală, în măsura în care ea ajungea pînă acolo, și cultura bizantină. Dacă ținem seama că în restul vieții, cu excepția celei de-a doua domnii, între 1710—11, în Moldova, Cantemir a trăit aproape tot timpul în Rusia; barbară încă, a lui Petru cel Mare, e limpede că nu-și putea face pregătirea sa culturală decît la Constantinopol. Despre Rusia e destul să spunem că-și începe istoria literară cu Antioh Cantemir, fiul-poet al lui Dimitrie. Deci în Constantinopol avea să găsească domnitorul nostru izvoarele culturii apusene. Aici, după cîte se pare, scrie el micul tratat de logică, rămas în manuscris și tipărit mult după moartea lui. Tot aici își va fi scris și cealaltă lucrare filozofică, mai mare, *Sacrosanctae scientiae indepinguibilis imago*, influențată puternic de Van Helmont, filozoful mistic și teozoful de origine germanică, atît de reputat în secolul al XVII-lea. Faptul că se putuse exercita o influență vanhelmontiană în plin Bizanț arată cît de variată era lumea culturală de aici. Dacă, pentru logică, aristotelicienii bizantini sau un Teofil Coridaleu ar putea fi izvoarele unice, pentru ceșălalt tratat filozofic al lui Cantemir trebuie să recurgem la influențele Apusului. De aceea s-a putut spune că „a studia pe Dimitrie Cantemir înseamnă

a reface starea Europei științifice de la începutul secolului al XVIII-lea“.

De altfel, Cantemir nu este numai tributar lumii culte apusene sau orientale, ci a și dat acestora opere de seamă. Dintre ele, *Istoria Imperiului Otoman*, publicată după moartea sa de Antioh fiul, în engleză, franceză și germană, este cea care a făcut în primul rând reputația cărturarului român. Ales membru al Academiei din Berlin, întâiul român învrednicit cu această cinste, Cantemir este îndemnat de colegii săi germani să scrie despre poporul său. De aici ies cele două lucrări latinești, *Descriptio Moldaviae* și *Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor*, publicate ambele de asemenea postum. Dar chiar dacă lucrările sale nu vedeau lumina tiparului prea curînd, Cantemir își făcuse o reputație de european. Nu se știe sigur dacă a întîlnit la Moscova pe Leibniz, sau alți cărturari germani de frunte, chemați acolo de Petru cel Mare. Ceea ce e sigur este însă că era privit de contemporani drept vrednic să confere cu aceștia, el luînd, întocmai unui Leibniz, inițiativa de a se alcătui o Academie rusească. Consilier intim al lui Petru cel Mare, pe lângă care îl aruncase dușmănia turcilor — stăpîni pe acea vreme asupra destinelor românești, în urma înfrîngerii suferite de Petru cel Mare —

Cantemir își trăiește ultimii ani în împărăția țarului, pentru care întreprinde o serie de cercetări științifice sau serie despre religia mahomedană și alte teme de interes imediat. Specialist în chestiuni orientale, pentru Apus, Dimitrie Cantemir este, în timpul lui, primul european din Răsărit. De aceea domină el cu atîta ușurință în lumea lui Petru cel Mare. Și totuși nici succesele din Apus, nici situația excepțională pe care o are în Răsărit nu-l vor face să uite că e român. Învățații germani îl îndeamnă de altfel — așa cum pare a face întotdeauna spiritul german cu celelalte popoare, pe care le ajută să se cunoască pe sine — să-și descrie neamul. Iar atunci se produce spectacolul acesta excepțional de interesant pentru istoria culturii românești, și care abia azi începe, în lumina setei noastre de a face istorie, să fie înțeles după cum se cuvine : un român europeanizat își întoarce privirile asupra României. Țara noastră îl farmecă și, în același timp, îl nemulțumește. Din vina ei ? din vina lui ? E conflictul dintre etern și istoric, care, de astăzi, nu mai trebuie pus de noi, ci se pune singur.

Există, în *Descriptio Moldaviae*, scrisă în 1715, o pagină de critică aspră la adresa spiritualității românești. Deși cartea, prin amplele amănunte pe care le dă asupra Moldovei

din veacul al XVII-lea și începutul veacului al XVIII-lea, este clasică în România — ba s-a putut spune chiar despre ea că nici o țară înaintată în cultură nu posedă, în secolul al XVII-lea, o descriere statistică atît de bună —, paginile de critică la adresa spiritualității românești sînt oarecum trecute cu vederea. O anumită sfială a făcut pe înaintașii noștri să nu pună sub ochii fiecărui școlar român, în chip special, capitolul din *Descriptio Moldaviae* intitulat „Despre datinile românilor“.

Înaintașii noștri imediați n-aveau, parcă, sentimentul că între ceea ce e etern și ceea ce e actual românesc nu se poate să nu fie conflict. Noi însă așa simțim. Și de aceea sînt încredințat că, în clipa cînd generația cea nouă va face manuale de școală, critica aspră pe care o face Cantemir la adresa românilor va trebui să treacă pe sub ochii fiecărui tînăr român. Nu numai pentru că e dreaptă ; dar și pentru că e nedreaptă. Nu numai pentru că putem îndrepta multe neajunsuri românești în lumina ei, dar și pentru că, în fondul ei, critica izvorăște dintr-o tendință strict europenizantă, care nu mai este a noastră. chiar dacă avem și noi conștiința nemulțumită a europeanului Cantemir.

Dar de ce își muștră Cantemir neamul într-o carte destinată exclusiv străinilor (căci

traducerea românească a Descripției n-avea să fie făcută de el, cum se întâmpla cu opera istorică de care am amintit) ? „Din obiectivitate“ spune Cantemir. Dragostea de patrie l-ar îndemna să-și laude neamul, dar dragostea de adevăr îl îndeamnă să-i arate pe față greșelile. Din setea de a fi obiectiv în judecata asupra neamului său, Cantemir sfârșește chiar la excese. În orice caz, în aceeași carte în care vorbise cu căldură despre nobila origine a românilor sau despre însușirile hotărâte, cum ar fi cea de bravură, în aceeași carte în care pledează parcă pentru români, Cantemir se grăbește, fără temeii adesea, să-i și critice. E ceva inconsistent, e o lipsă de armonie în sufletul său înstrăinat. Inima, elanurile lirice ale gândului îl îndreaptă spre înțelegerea țării sale așa cum este, spre justificarea stării ei de inferioritate ; conștiința lui de european însă îl face rigid și neînduplecat cu păcate ale căror resorturi adânci nu le mai vede. Cantemir decretează : cu excepția religiei drept-credincioase și a ospitalității, abia mai găsim ceva ce ar putea merita laudă la români. Aroganță și mândrie ; spirit de ceartă, dar și concilianță peste măsură ; îndemn spre viață ușoară ; nici minie, dar nici prietenie lungă ; curaj deosebit de mare la începutul bătăliei, apoi tot mai puțin : inconstanță, spirit excesiv de tiranic

incori, excesiv de blind alteori, iată citeva trăsături pe care vrea Cantemir să le vadă în firea românului. Compatrioții săi nu sînt amatori de litere, ba chiar le urăsc, spune Cantemir — uitînd că rușii erau și mai refractari decît românii, mult încercați de școală. „Ei cred că oamenii învățați își pierd mintea“, constată cărturarul acesta, care a publicat în limba română o singură lucrare, filozofico-religioasă, de tinerețe, fără să aibă, firește, vreun ecou. Că Imperiul Otoman, spune el, atît de strașnic, n-a putut supune un popor „atît de incult și de neputincios“, ține doar de providența divină. Și, totuși, constată Cantemir, neamul românesc a știut să-și conserve totdeauna neatînse legile sale civile și cele bisericesti — pentru ca, ceva mai jos, în același capitol, să spună că românul nu se prea ține nici de cele dumnezeiești. Iar, cînd întîlnește curaj la români, știți ce spune ? Fatalismul e cel care le dă curaj !

Atîta pornire nu se explică numai prin excesul de obiectivitate în care cade, față de străini, Cantemir. Explicația e mai adîncă și o avem dintru început. Cantemir judecă după categorii etice, care nu sînt sau nu erau ale neamului românesc. Cantemir judecă după selea de cunoaștere și adevăr a apuseanului, selea care iarăși nu însuflețea neamul românesc.

Am întâlnit în *Învățăturile* lui Neagoe o viziune călcată pe planul eternității. Într-un spirit care râvnește să atingă, prin contemplație, o lume a statorniciei, era cu neputință să-și facă loc curiozitatea științifică, setea de împlinire morală pe nivel omenesc, gustul faptei și al triumfului lumesc. Într-o asemenea perspectivă, am văzut că lipsește categoria personalității. Lipsește spiritul așezat autonom în fața lumii și capabil să se ridice chiar împotriva ei. Cantemir ar fi voit pentru neamul său o ieșire în istorie. Dar, dinainte încă de a-l vedea pornit pe căile devenirii și ale împlinirii istorice, el îl judeca din perspectiva unor criterii care nu-și găseau aici locul. Câtă nedreptate se făcea astfel neamului românesc, nu ne interesează nici de astă dată. E semnificativ însă faptul că nedreptatea vine de la un român, care iese din cadrul anistoric al vieții românești, spre a fixa cel dintâi termenii conflictului dintre ceea ce este etern și ceea ce trebuie să fie istoric în neamul românesc.

Conflictul e și cel de astăzi. Și, astfel, cu perspectiva de veșnicie a lui Neagoe Basarab din secolul al XVI-lea și nemulțumirea de om al istoriei, care însuflețea pe Cantemir la începutul secolului al XVIII-lea, avem cei doi termeni ai unei drame, care dă încă sens viu frământării noastre românești.

Iată-ne acum în veacul al XX-lea. Secolul trecut, pornind pe linia romantismului german la cercetarea culturilor populare, ne-a dat revelația unei bogății de care sîntem mîndri. Dacă un Cantemir nu putea simți decît în chip obscur tot ce e valabil în spiritualitatea anonimă românească, noi știm azi limpede ; pipăim cu emoție și încîntare realizările, multă vreme neștiute și nedrămuite de critica estetică, ale sufletului popular. Dar, conștient sau nu, am sfîrșit prin a ne integra și noi în procesul de creație cultă, de creație voluntară. În momentul totuși în care producem pe cel mai personal dintre creatorii noștri de azi, pe Lucian Blaga, un adevărat filozof în înțelesul occidental al cuvîntului, creator de sistem și de valori filozofice proprii, ne aducem amînte de satul românesc. Ales în 1937 membru al Academiei Române, într-un loc special creat spre a-i încununa meritele, Lucian Blaga nu are un înaintaș căruia să-i facă, după obicei, elogiul. Și atunci ce elogiul va rosti el la intrarea în Academie ? Elogiul satului românesc. Cel mai personal dintre creatorii români de azi face elogiul a tot ce e impersonal, anonim, anistoric în sufletul românesc.

Primul elan valabil către realizări de cultură majoră este înfrăţit la noi cu recunoaşterea caldă a culturii minore româneşti. Conflictul dintre etern şi istoric pare a-şi găsi o soluţie, cel puţin academică. Să vedem dacă e soluţia ce poate stinge tensiunea de care vorbeam.

Lucian Blaga a scris un întreg capitol, în fruntea uneia din lucrările sale de filozofie a culturii, pe tema raporturilor dintre cultura majoră şi cea minoră. După el, deosebiriile dintre aceste două tipuri de culturi nu sînt de proporţii, ci de vîrstă. Cultura minoră trebuie înţeleasă ca o expresie a copilăriei. Dar copilăria nu reprezintă, în definitiv, un termen dintr-o desfăşurare în timp, ci în această materie poate fi privită ca o structură autonomă, la fel cu structurile autonome ale maturităţii. Copilăria poate fi eternă, scrie în chip sugestiv Blaga. În orice caz, el nu vede nimic înjositor în atributul copilăriei pe care-l au culturile minore. Filozofia lui Blaga e o filozofie a apriorismului stilistic. Ea îmbogăţeşte categoriile kantiene cu categorii purtate de o măcă stilistică, prin care singură poate face ştiinţă, artă, religie, o conştiinţă omenească. Nu ne interesează deocamdată justificarea acestei filozofii şi îndreptăţirea ei deopotrivă faţă de filozofia germană a culturii, aşa cum o dau un Frobenius sau Spengler, ori faţă de

filozofia transcendențială a lui Kant. E poate înțelesabil că un gânditor a putut apropia aceste două lumi, în aparență disparate : apriorismul kantian și relativismul filozofiei culturii. Dar vom reține că, pentru Blaga, cultura minoră e de aceeași calitate spirituală cu cea majoră, pentru că e purtătoarea unei măști stilistice. satul nostru, spune Blaga, a avut tăria să se păstreze „boicotînd“ istoria. În jurul lui se făcea, de către alții, străini de neamul nostru, istorie ; satul nostru s-a păstrat. Vremea a vremuit, după cum arătam la început, dar matca stilistică, deci pecetea adîncă a neamului românesc a rămas aceeași.

Totuși, nici Lucian Blaga — sau poate mai puțin decît oricine el — nu va propune azi să rămînem la cultura minoră. El constată că de 100 de ani tindem spre cultură de tip mare. Uneori s-a crezut că o condiție de trecere de la minor la major e apariția insului genial. Nu, spune Blaga, nu e nevoie de atît de mult. Nu genialitate, ci prelungire a minorului ne trebuie. Dacă e adevărat că fără un *a priori* stilistic nu se capătă o cultură majoră, atunci satul românesc, care ne ține la îndemîină acest *a priori* stilistic, e cel mai bun rezervor de creație românească înaltă. Ce avem de făcut, se întrebă el ? Să ridicăm cu o octavă mai sus realizările noastre populare, să sublimăm și

monumentalizăm valorile noastre anonime și vom atinge creații care să se impună. Nu vom repeta, nu vom imita minorul, dar îi vom urmări „elanul stilistic interior“. Ambele culturi sînt produsul aceleiași matrice stilistice, deci nu e de căutat decît acordul adînc cu noi înșine.

În ciuda acestei soluții pline de armonie și de adîncime filozofică — ce poate fi mai filozofic decît unitatea spiritului cu sine ? — Blaga nu vede posibilitatea unei fuziuni desăvîrșite între cultura minoră și cea majoră. Care din ele e de preferat ? se întrebă el la un moment dat. Sînt foloase și neajunsuri în fiecare. În timp ce cultura minoră nu se poate realiza monumental în istorie, cultura majoră are neajunsul că depărtează de natură, de „Mume“, după o expresie pe care i-au sugerat-o desigur Goethe și romantismul german. De aceea, Blaga mărturisește sincer că problema trebuie lăsată deocamdată deschisă. O va soluționa el altă dată de-a binelea ? N-o știm încă. Și problema rămîne deschisă, pentru că e tensiunea în care trăiesc toate culturile tinere, tensiunea vastă pe care am urmărit-o de-a lungul cîtorva piscuri ale culturii românești.

Astăzi trăim din plin problema aceasta deschisă. Numeroși cîrturari tineri au pornit

la sate. Înarmați cu metodele sociologiei monografice, spre a surprinde științific realitatea aceasta atât de greu sesizabilă a creației populare. Pentru mulți dintre ei nu vom putea realiza niciodată, și nici nu are sens să rîvnim către altceva, decît culmea artistică a unei poezii populare de speța *Mioriței*. Dar, tocmai pe baza sugestiei ei spațiale, alternanța dintre deal și vale, spațiul ondulat, Blaga a făcut o impresionantă analiză a fenomenului românesc din perspectiva filozofiei sale, intitulată *Spațiul mioritic*. Iar astăzi, alți cărturari tineri cultivă nu spiritul *Mioriței*, ci „mioriticul”, efortul de a teoretiza, cu elemente originale, asupra unui material care pentru ei nu poate rămîne decît pretext, nicidecum țintă. Între *Miorița* și *mioritic* se circumscrie deci, pe un anumit plan, oscilația noastră. Și e limpede : ultimul elan e cel care precumpănește. Am intrat și în materie de cultură în aventura istoriei.

De mai bine de 100 de ani, România e îmbrîncită spre istorie sau, alteori, se îndreaptă singură spre ea. După pacea de la Adrianopol, în 1829, economia noastră patriarhală s-a transformat — arată istoricii — într-o economie de schimb, prin simplul fapt că strîmtorile Dardanelelor au fost deschise, și comerțul occidental venea să ne schimbe

structura economică. După 1848, am intrat în aventura politică. Ceva mai târziu, problemele sociale au venit să schimbe și ele rînduicelile românești, impunînd mai multe exproprieri ale bunurilor agrare, în favoarea țărănimii. În sfîrșit, acum, pe plan militar, istoria ne trimite spre o nouă formă de luptă, spre un război pe care nu l-am mai purtat în granițele noastre, ea pînă acum, ci undeva în stepele Rusiei. Totul, în economic, în viața politică, pe plan social sau pe plan militar, arată că neamul trebuie și vrea să-și riște istoria. Totul a venit să ne scoată din eternitate. Mai putem rămîne așa pe plan de cultură ? Mai putem îndrăgi numai ceea ce sîntem de totdeauna, nu și ceea ce putem fi ?

De aceea îmi par adînc semnificative pornirile spre istorie din planul culturii. Începînd din 1919, cînd România se întregise, Vasile Pârvan spunea, la inaugurarea Universității românești din Cluj : „Nu românizarea noastră feroce întru vegetativul etnografie, ci continua noastră umanizare întru sublimul uman va crea cultura românească.” Astăzi lucrul este spus și mai strident. Unul din cei mai reprezentativi scriitori tineri, Emil Cioran, cu al cărui citat am început paginile de față, spunea într-o carte intitulată sugestiv *Schimbarea la față a României* : Obsesia culturilor mici trebuie să

fie saltul istoric ; ..singura lor salvare e că istoria nu e natură“. El viscă un neam românesc cuprins de febra modernizării, iar, dacă vede României o superioritate față de celelalte țări mici care o înconjoară, e pentru că ea are o conștiință nemulțumită.

Nemulțumiți, așa ne simțim în fond. Nemulțumiți, însă, nu întocmai unui Cantemir, care venea cu tot Occidentul în el să se aplece asupra neamului românesc. Nemulțumiți de ceea ce știm că puteam fi și nu sîntem încă. „Tot ce nu e profeție în România — a spus același tînăr pe care îl citam — este un atentat împotriva României.“ Nu se putea spune nimic mai aspru împotriva eternității românești.

Am urmărit tensiunea creată de întilnirea dimensiunii eternului cu cea a istoricului, în conștiința românească, pe trei trepte diferite. În secolul al XVI-lea precumpănea nostalgia neschimbării ; în secolul al XVIII-lea, permanențele românești nemulțumeau ; în secolul al XX-lea vrem să purtăm cu noi și ce e etern și ce poate fi istoric. Spre care culmi ? N-o știm încă limpede. Ceea ce știm însă e că trebuie să fim pe măsura unei creșteri care a venit să lărgescă, pe toate planurile, orizontul neamului nostru. Și n-au fost doar împrejurări exterioare cele care ne-au scos din rosturile

de pînă acum. Simțim limpede că, dacă ne deschidem azi către istorie, e mai ales pentru că biologic și spiritual se întîmplă cu neamul nostru un proces de creștere dinăuntru în afară, de la ființă către formă istorică. Noi știm că la sfîrșitul veacului acestuia poporul românesc va număra 50 sau 60 milioane de locuitori. Dacă ne frămîntăm astăzi, pe un plan ori altul, e pentru ca *atunci* să ne merităm istoria.

(Conferință ținută la Berlin, iunie 1943)

Suflet agrar sau suflet pastoral?

De cîteva decenii, cãrturarii romãni se întrebã dacã valorile țãrãnești sau cele orãșenești trebuie sã precumpãneascã pentru împlinirea destinului nostru național. E adevãrat, prin ce avem în noi mai bun pînã acum, sîntem țãrani. Așa ni s-a spus, iar noi înșine o proclamãm adesea, cu mai mult sau mai puțin romantism. Dar alteori n-am întîrziat sã ne dãm seama de un lucru : cã precumpãnirea valorilor țãrãnești înseamnã pãstrarea noastrã în rîndurile întîrziașilor istoriei. Nu se pot crea valori istorice de duratã pe nivelul afirmãrilor țãrãnești. La ce ne servește sã știm — cum arãtam — cã strãmoșii noștri geți aveau o culturã poate la fel de nobilã. în felul ei, ca aceea greacã a timpului, dacã, prin caracterul ei sãtesc, cultura geticã a dispãrut pentru totdeauna ? Ea nu reprezintã nici un act de afirmare în istorie, și nici un factor educativ pentru poporul romãn. Cu simple valori

țărănești noi putem avea — cum avem cu adevărat — toate virtualitățile : de cultură, de omenie, chiar de înfăptuire istorică ; dar nu avem nici o actualitate.

Felul în care se pune problema — sat sau oraș ? — este totuși simplist. Nu tot ce e țărănesc a fost la noi anistoric. În momentul în care pentru poporul românesc se pune problema de a se ridica pînă la nivelul creației istorice, este bine să știm că în însuși sufletul nostru țărănesc am avut virtualități pentru așa ceva. Nu orice tip de viață rurală este vegetativ, static, nepolitic și conservator ; nu orice tip de țăran e însuflețit doar de o energie pasivă. Există societăți de tip rural ce au și forță de expansiune, spirit ofensiv, putere de afirmație. Primul tip este numai cel agrar. De peste 100 de ani de la pacea încheiată la Adrianopol, cînd României agrare i s-au deschis posibilități moderne de schimb, poporul românesc s-a agrarianizat. Dar el n-a fost totdeauna un popor agrar, iar sufletul lui n-are trăsăturile de sedentarism și de pasivitate agrară. În țăranul nostru coexistă azi și a precumpănit altădată un suflet de tip *pastoral*. De aici, poate, cîteva trăsături pe care alții nu le înregistrează, iar nouă ne place să le lăsăm amorțite, dar care și

ele, poate mai ales ele, dau măsura sufletului românesc.

Dacă tipul agrarian ar defini pe țăranul român, cum s-ar explica cultura noastră populară ? Un cercetător recent al problemelor de sociologie pastorală românească, Traian Herseni, arăta că toate formele superioare ale culturii noastre populare țin de singurătatea pastorală : dorul ca și jalea, doina ca și basmul. Dar cărturarul român care a susținut cu cea mai mare hotărîre caracterul pastoral al vieții noastre țărănești — cel puțin în faza cînd ea a fost cu adevărat creatoare — este Ovid Densusianu. De ce n-am avut inspirație din viața de cîmp ? Întreabă Densusianu în *Viața păstorească în poezia noastră populară*. De ce ar fi atît de mult vorba de codru, în poeziile populare românești, dacă ele ar fi de inspirație plugărească ? De ce primăvara și sentimentul naturii joacă un rol atît de mare, cînd, pentru plugar, toamna e cu mult mai însemnată, căci atunci culege el roadele și atunci îi sînt date belșugul și odihna ? Dorul, spune Densusianu, nu poate fi înțeles decît ca născîndu-se în lumea păstorilor, unde singurătatea și despărțirea sînt experiențele cele mari. Iar faptul, încheie Densusianu, că lirismul cîntecelor noastre populare nu e numai contemplativ, static, ci și dinamic, ca

fiind expresie a cutreierării, nu poate ține decît iarăși de viața păstorească. Este în păstor deopotrivă un îndemn spre vis și unul spre faptă neobișnuită, care dau, parcă, alte dimensiuni unui suflet național. În orice caz, faptul că ciobănia și haiducia au fost așa des apropiate în creația populară românească deschide altă perspectivă decît cea sugerată de tipul agrarian.

Gîndurile lui Densusianu sînt azi mai actuale, pentru neamul românesc, de cum erau acum 20 și 30 de ani, pe cînd scria el. Într-o lucrare publicată în 1914, *La vie pastorale chez les roumains*, Densusianu afirmă categoric că am fost la început un popor pastoral, avînd o energie și o forță de expansiune care singure explică colonizarea română a Istriei, a Meglenului, a Crimeii și a Caucazului. Azi, cînd am regăsit în Crimeea și în Caucaz urmele păstorilor români, ba chiar întregi familii românești, regăsim parcă o dimensiune uitată a spiritului nostru.

Cineva compara pe păstori cu marinarii apelor. Nu e ceva nou și neprețuit, pentru conștiința românească, să-și dea seama dintr-o dată că sîntem și noi niște marinari ai uscatului? Înfipti în pămîntul românesc, așa cum sîntem, și ne place să spunem că sîntem, nu e mîngîietor și întăritor să știm că avem și

nostalgia depărtărilor de cucerit ? Ce e „istoric“ în România de azi își găsește astfel o matcă străveche, în loc să-și croiască din nou una.

Firește, nu de la simpla regăsire a sufletului nostru pastoral e de așteptat intrarea noastră în istorie, europenizarea noastră ca popor viu și creator de valori politice sau culturale proprii. Sufletul pastoral rămîne încă legat de unele moduri anistorice ale sufletului românesc, așa încît problema de a pune accentul pe sat sau oraș rămîne, pînă la un punct, intactă. Dar ea nu mai e problema — prea simplă teoretic și dureros de grea practic — de a aduce o ruptură înăuntrul sufletului nostru. Cînd vrem să facem din sufletul românesc purtătorul unei istorii proprii, găsim în el nu numai o materie moartă, care să reziste ; dar și una vie, care să ne prefigureze destinul.

*

* *

Abel e cioban, și Cain e plugar. Abel rătăcește prin lume, și Cain frămîntă locul. Iar Cain ucide pe Abel. Întotdeauna Cain ucide pe Abel.

Mă gîndesc, de pildă, la cele două suflete românești : sufletul pastoral și cel agrar. Tot

ce e nostalgie și sete de zări noi ține de sufletul păstorului. Dar a trecut peste el sufletul stătător al plugarului, și l-a pustiit ; are să-l pustiască. Sîntem țara lui Cain în care Abel n-a murit încă de tot. Dar va veni pedeapsa lui Dumnezeu — mașina — și-i va mătura pe amîndoi, pentru ca neamul lor să crească, să crească biblic, dincolo de zările țării.

(„Orizontul”, 1944)

„Bisericuțele noastre“

Recitesc, la capătul călătoriei : „Sînt încîntătoare bisericuțele acestea ale Bucovinei...“ și mă cuprînde revolta. Cum, asta e impresia rezumativă, asta să fie exclamația finală față de tot ce ți-a trecut pe dinaintea ochilor, cînd cercetezi întîia oară Bucovina ?

Exclamația e a unui străin. A unui străin din Apusul catedralelor și-al gigantescului de factură gotică. E treaba lui, la urma urmelor, dacă pierde măsura adevărată a lucrurilor și califică pe numele lor mic înfăptuiri mari ale trecutului românesc. Dar ne-am însușit și noi, ne-am însușit pînă la banalizare calificarea aceasta. Și iată în ghidurile noastre, iată în istoriile noastre, iată în inimile noastre cuvîntul gingaș, simțămîntul gingaș : „bisericuțele Bucovinei“.

Falsificăm un întreg trecut — cu gingășie. Închipuim o dulce continuitate între natura românească și spiritul românesc, făcînd din

bisericuțele acelea niște apariții ale firii, parcă. Nu sînt zidurile lor simple întregiri ale naturii înconjurătoare ? Nu sînt picturile lor simple armonii de culori într-o armonie mai vastă ? Totul e încîntător, micuț, gingaș.

Dar nu mai vedem ? Nu mai înțelegem ? Te apropii de Sucevița, cu făgăduiala diminutivului acestuia — cu adevărat fermecător — că vei întîlni un mic giuvaer ; dar întîlnești ziduri, ziduri de cetate. Treci pe sub o poartă grea, și într-o clipă ți se revelează, odată cu scara către cer de pe peretele nordic al bisericii, puterea Moviștilor. Căci e putere aici. E voință domnească. E mîndrie și sete de laudă, singura sete care a știut să proiecteze arta în istorie. Așa e la Voroneț, așa e la Vatra Moldoviței și așa e la Putna. Iar dacă minunea aceasta de biserică a Humorului nu e zidită decît de logofătul Teodor Bubuioș, cu atît mai copleșitoare e impresia de putere : așadar nu numai domnitorii erau însetați de măreție, pe vremea aceea !

Ochiul nostru, stricat de gigantismul Apusului, reține imaginea catedralelor. Dar ce rost are alăturarea catedralelor de bisericile noastre, cînd alta e măsura lăuntrică ? Catedralele sînt ale orașelor, sînt zid lipit de zidul orașelor. Cînd, în secolul al XVIII-lea, în preajma luminatului secol al XVIII-lea, edilii

oraşului Chartres se hotărîseră să dărîme catedrala, singura pricină care i-a împiedicat s-o facă era că dărîmăturile catedralei ar împiedica circulaţia. Dar bisericile Bucovinei n-aveau nevoie să covîrşească alte clădiri. Ele stăpîneau natura.

Sînt în mijlocul naturii, şi totuşi nu sînt ale naturii. E destul să le priveşti ca să vezi că e vorba de artă cultă. Nici o prejudecată fals semănătoristă nu te mai poate îndemna, de astă dată, să faci apel la sufletul ţărănesc. E creaţie conştientă, meşteşug, artă în sensul propriu, în sensul mare. Ne-am lăudat prea mult — şi, mai ales, ne-au lăudat alţii — cu ce e ţărănesc în noi, ca să nu ne lăudăm odată cu neţărănescul nostru. Pictorul de aici împrumută el cîteodată din credinţele populare o viziune răzleaţă, cum ar fi învoiala lui Adam cu diavolul, sau vămile văzduhului ; iar zugravul de la Voroneţ pune el pe zid, alături de Maica Domnului, un cioban de-al nostru, cu portul lui ; — dar nu cu sufletul ţărănesc s-a înfăptuit şi nu cu el se înţelege fapta aceasta de artă românească. Expresie de putere şi expresie de sensibilitate cultă, bisericile acestea dezvăluie o altă dimensiune a sufletului românesc.

E, poate, dimensiunea noastră uitată. Şi cît de adînc am uitat-o ! Ne miniaturizăm

monumentele, facem din adevăratele noastre catedrale bisericuțe răsărite ici și colo în natură, iar cînd o curiozitate turistică ni le aruncă în față, singura noastră emoție este : tandrețea. Ce fermecătoare ne par ! E păcat, numai, că vîntul și ploile au stricat aproape în întregime, în acești 400—500 de ani, picturile exterioare de pe peretele nordic. Dar ce putem noi face ? Natura le-a ridicat, natura să le apere.

Și te întoreci în orașul cu atîtea vitrine de cristal, îndărătul cărora stau cravate și parfumuri. Te întoreci în orașul dezgustului modernist, unde slujenia caselor noi nu e poleită decît de calitatea geamurilor mari, de cristal. Cîțiva metri pătrați din geamurile aceste, cîteva sute de metri pătrați ar salva picturile exterioare ale bisericuțelor noastre. Dar n-am mai avut cristal și pentru ele. Și vă gîndiți,oare, în noiembrie, cînd bate vîntul, cu ploaia de miazănoapte, vă gîndiți voi, așa cum stați îndărătul geamurilor voastre de cristal, la mesele voastre de bridge, vă gîndiți că moare cîte un sfînt pe pereții bisericuțelor din Bucovina ? Dacă ar exista un Savonarola al artei, ar arunca cu pietre în geamurile voastre de cristal !

În fiecare toamnă moare cîte un sfînt.

Nu, nu e simplă nepăsare și nepricepere. Privim minăstirile, și nu mai înțelegem că acolo e duh al istoriei, sete de putere. Privim, și nu creștem, nu îndrăznim. Iar sfinții ne mor pe păreți și în suflete, pentru că nu îndrăznim.

(„Vremea“, septembrie 1943)

Notă : Paginile de mai sus privesc trecutul. În momentul când erau scrise, se luau măsuri pentru protejarea minăstirilor din Bucovina.

Pentru o altă istorie a gândirii românești

În marginea *Invățăturilor* lui Neagoe Basarab

Are cercetătorul filozofie dreptul să se apropie de materialul românesc ? Istoricii literari nu și-au sfârșit migala : folcloriștii și etnografii mai au de aruncat sonde în sufletul anonim românesc , filologii se ceartă încă, iar istoricii nu conclud : și apoi sînt și sociologii, magicienii aceștia moderni, care au pus stăpînire pe sufletul organismelor colective și nu se grăbesc să-i descătuseze înțelesurile. Dar istoria filozofiei e și ea, în definitiv, o metodă de cunoaștere. Iar din perspectiva ei e timpul să facem mărturisirea că ne-am săturat să „cunoaștem“ cugetul și gândirea românească prin filozofia lui Conta, rudimentele de filozofie ale lui Titu Maiorescu sau filozofia gânditorilor oficiali. E și altceva de întreprins,

Notă. Paginile ce urmează reiau și adîncesc interpretarea *Invățăturilor* schițată în studiul din fruntea lucrării de față. Ele apar aici fără partea polemică.

sau cel puțin de încercat. În această privință. Dacă materialul românesc e încă plin de nesiguranțe, pentru că n-a putut fi pe deplin identificat, în ganga de material sud-estic în care se află, aceasta nu va sili pe istoricul gândirii decît să fie mai prudent. Dar mai are cercetătorul filozofic drept să ocolească materialul românesc ?

Dacă materialul acesta românesc se cere luminat din toate unghiurile, e timpul să recunoaștem, în el, partea care revine filozofiei. Poate că ne vom deprinde a învăța mai bine filozofia Apusului în clipa cînd vom sta în fața sarcinii de a limpezi gândirea românească. Oricum, e bine să ne gîndim de pe acum la această sarcină. Căci, deși materialul românesc nu este încă prelucrat pentru filozofie și nici cercetătorul filozofic nu e pe măsura greutăților pe care le ridică acest material, filozofia românească trebuie să-și rețină dreptul ei de explorare. Fără acesta ea nu-și va cunoaște niciodată izvoarele și va apărea ca o simplă reușită individuală uneori, așa cum e gîndirea unui Conta, sau ca o neputință colectivă, așa cum hotăra, cu profeția sa de duh al pustiului, Titu Maiorescu

Un text românesc : *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie* ar putea ilustra cele de mai sus : îndatorirea de a începe să ne interesăm și din perspectiva filozofiei de materialul românesc, chiar dacă, în faza de astăzi, greutățile pe care le ridică acest material ne condamnă încercarea la diletantism.

Nu cunosc o problemă de erudiție, în câmpul istoriei literare românești, mai cuceritoare decât cea a *Învățăturilor* lui Neagoe Basarab. Sînt ele cu adevărat ale lui Neagoe ori nu ? Aparțin ele secolului al XVI-lea sau sînt scrise în secolul al XVII-lea, cum vroia D. Russo, care le atribuia unui călugăr admirator al lui Neagoe ? Sînt ele o operă de compilație sau conțin și părți originale ? Exprimă sensibilitatea și viața românească sau le ascund ? De la Bălcescu, care folosea, în 1846, în *Puterea armată și arta militară la români*, părți dintr-un manuscris românesc al *Învățăturilor*, fără să știe, pare-se, că fusese publicat cu trei ani înainte, și pînă astăzi, cînd profesorul Vasile Grecu publică în colecția Academiei versiunea greacă a *Învățăturilor* găsită acum cîteva decenii la Muntele Athos, cartea lui Neagoe e o problemă deschisă a istoriei literare românești. Argumentele istorice, psihologice, filologice, de critică

internă și externă, de erudiție sau bun-simț se încrucișează peste paginile textului, asupra căruia tot ce s-a stabilit cu oarecare precizie, și, în orice caz, cu unanimitate, e că a fost scris în limba slavonă. Se așteaptă, deci, o ediție critică a textului slavon, ediție ce e în curs de pregătire. În ciuda împotrivirii lui D. Russo, care s-a ocupat în diferite rînduri de *Învățăturile* lui „Pseudo-Neagoe”, fără a aduce însă pînă la sfîrșitul vieții, scrupulos cum era, dovada amplă că lucrarea e a unui călugăr din veacul al XVII-lea, istoricii literari cred, cum spune prof. Vasile Grecu¹, că e greu să conțești autenticitatea operei, „negînd o tradiție atît de categorică și neînteruptă”.

Pentru o valorificare *filozofică* a *Învățăturilor*, paternitatea lor este poate secundară. Chiar și diferența de un veac între data presupusă la care a scris-o Neagoe și începutul secolului al XVII-lea, cînd ar fi scris-o călugărul, e mai puțin gravă de cum pare la prima vedere, oricît ar fi vorba de *istorie* a filozofiei. Materialul românesc nu are întotdeauna caracter de istoricitate și nu se desfășoară linear ; sau uneori nu se desfășoară pur și simplu, nu curge în timp. — Mai gravă însă e întîmplarea privitoare la lipsa de

¹ *Învățături*, versiunea grecească, col. Acad. Române, 1942, p. 16.

originalitate a operei. Istoricii literari au determinat câteva din izvoarele lucrării, iar în această privință pornirea ostilă a lui D. Russo s-a dovedit fecundă. Concepute după *Oglinzile domnitorilor* din literatura bizantină, *Învățăturile* împrumută pasaje din *Biblie*, *Viața sf. Constantin și Elena*, *Varlaam și Ioasaf*, *Fiziologul* și — mai greu identificabile, dar și mai compromițătoare — părți din *Umilința* lui Simion Monahul sau *Omiliile* lui Ioan Hrisostomul și ale lui Efrem Sirul. Istoricii atrag însă atenția asupra sensului diferit pe care îl avea noțiunea de autor înainte vreme. Chiar Russo scrie, într-unul din studiile în care denunță împrumuturile lui Neagoe sau Pseudo-Neagoe, că „bizantinii, ca și scriitorii occidentali de dată mai recentă (și, printre ei, chiar Shakespeare), nu aveau noțiunea noastră de astăzi de proprietate literară..., și astfel de împrumuturi (astăzi am zice plagiate) erau foarte obișnuite“¹.

Dar împrejurarea aceasta explică problema fără s-o ușureze. Ceea ce complică aici lucrurile, în cazul unei încercări de interpretare filozofică, e faptul că tocmai textele care reflectă viața spirituală sau concepția morală

¹ *Studii bizantino-române*, București, 1907, p. 50.

a autorului sînt cele a căror inautenticitate a fost ea și dovedită. Susținătorii originalității — în sensul epocii — a lui Neagoe recurg la pasajele autobiografice sau la cele privitoare la domnie și organizarea militară. Dar pasajele acestea sînt cele „mai nefilozofice“ ale lucrării. Cît despre locurile ce trădează un sens de experiență spirituală și al căror autor nu a fost identificat încă, nimic nu împiedică să se creadă că va fi identificat pe viitor. Ce mai rămîne atunci din materialul asupra căruia ne aplecăm ?

Dar, se va spune, Neagoe a „ales“. Chiar dacă opera sa e de compilație, ea e semnificativă prin ce a ales autorul. Într-o vreme în care simțul proprietății literare nu se exercita, e firesc să judeci un autor și după cele ce preferă, nu numai după cele ce creează. Afinitatea ar putea fi la fel de definitorie ca gîndul propriu.

Argumentul acesta ne-ar părea sărac, dacă nu l-am putea întări cu unul într-adevăr istoric, în speță unul de istoria filozofiei. Nu știm ce este al lui Neagoe și nu putem pretinde decît că *Învățăturile* ar fi reprezentative pentru sensibilitatea și cugetarea românească de atunci. Dar avem o altă operă, aceasta originală, care să ne poată garanta reprezentativitatea : este lucrarea de tinerețe a lui Cantemir, *Divanul*,

sau *gîlceava înțeleptului cu lumea, sau giudețul sufletului cu trupul*. Același suflu de refuz al lumii, ca expresie a zădărniceii, aceeași sensibilitate ascetică, aceleași tînguiri de Vechi Testament și, totuși, aceeași împăcare finală cu omenescul și chiar condiția istorică domină într-o parte și alta. Nimeni nu va putea contesta înrudirea de tonalitate și chiar de material dintre cele două opere. Cel mult se va spune : cum poate garanta opera lui Cantemir, apărută la 1698, pentru lucrarea lui Neagoe, de pe la 1520 ? Dar aceasta e curiozitatea, de care aminteam, a unei istorii a gîndirii românești : 180 de ani pot să nu însemne aproape nimic pentru dezvoltarea ei, în timp ce istoria obișnuită are de consemnat frămîntări, războaie, prefaceri și progrese. Istoria gîndirii românești nu va putea fi niciodată făcută după tiparul obișnuit al istoriei, cu atît mai puțin după modelul unei istorii a gîndirii apusene. Cantemir poate mărturisi pentru Neagoe Basarab ; Leibniz nu va mărturisi pentru Cusanus.

! E adevărat că de aici s-ar putea scoate o întîmpinare. Căci totemul faptul că spiritul lucrării lui Cantemir e același cu cel al *Învățăturilor* lui Neagoe ar putea întări impresia unora că nici prima operă nu e originală și că, în definitiv, amîndouă reflectă

un tip de gândire și chiar modele străine, bizantino-slave. Nu era prea tânăr Cantemir când își scria — și nu în țară — lucrarea ? Nu stătea prea mult sub înrîurirea profesorului său, Ieremia Cacavela ? Atunci ce mai e românesc în *Divan* și cât e de românesc spre a garanta și alte opere ? — Să amînăm cercetarea mai atentă a întrebărilor acestora. Deocamdată e de ajuns să spunem că dacă nici Cantemir, oriunde și-ar fi scris lucrarea și sub orice influență, nu dă măsura culturii românești — învălmășită cu celelalte, dar românească —, atunci istoria acesteia nu mai are rost. E drept, Cantemir e, în felul său, un enciclopedist ; ca și un Leibniz. S-ar putea defini gândirea germană dacă n-ar exista secole de-a rîndul, ca apariție istorică sigură, decît Leibniz ? Totuși, Cantemir va defini gândirea românească, și aceasta va avea să garanteze pentru Cantemir : istoria noastră se începe cu ciudățenia că se face în cerc. Cine nu se dezvăță de occidentalism, nu are acces la ea.

Aceasta înseamnă că avem o garanție provizorie pentru Neagoe. Mai mult nu se poate cere, înainte de a fi îndreptățit cum trebuie o nouă metodă de cercetare în istoria gândirii. Iar ceea ce e interesant e că metoda aceasta ne-o va impune tocmai natura specială a materialului românesc. Paradoxul e că nu

poți ști cum trebuie cercetate opere de speța *Învățăturilor*, decît după ce le-ai cercetat. Să încercăm deci o schiță de interpretare filozofică a *Învățăturilor*.

— Cînd recedita, în 1910, traducerea românească a *Învățăturilor* după ediția din 1843, N. Iorga scria : „Cred că am redat literaturii noastre o carte de citire populară, din care se pot scoate multe învățăminte...“¹ Iată — în ciuda autorității celui care scrie — ceva care nu merita să fie spus despre *Învățături*. O carte „de citire populară“ sînt *Învățăturile*, ca și *Biblia* sau o carte clasică, în înțelesul că pot fi citite de oricine : dar nici paginile de viață duhovnicească, nici cele de artă militară sau comportare domnească nu fac din ea o carte cu adevărat populară. Cît despre învățămintele pe care le mai poți trage astăzi din ele — dacă învață cineva vreodată din cărți —, ele sînt ridicole în utilitarismul lor, față de frumusețea de gînd și expresie a cărții. Hotărît, N. Iorga făcea un act *cultural*, iar acesta interesează, nu educația poporului. Mai sugestiv se exprimă Iorga mai tîrziu (în *Istoria literaturii române — Introducere sintetică* — București, 1929, pp. 55—56), cînd vede în ele „un suflu războinic admirabil“ și le consideră „un produs

¹ *Învățăturile lui Neagoe către fiul său Teodosie*, Văleni, 1910, p. VIII.

al spiritului militar de la începutul veacului al 16-lea“. Dar caracterizarea e voit parțială. Cuprinzător, privind adică și aspectul războinic sau domnesc, dar și pe cel de viață spirituală, le caracterizează prof. N. Cartoian — chiar dacă se referă doar la una din învățături —, spunînd că sîmburele doctrinei lui Neagoe e ideea monarhiei absolute, dar subordonată creștinismului. În general, prof. Cartoian le consideră „cel mai de seamă monument al cugetării și simțirii românești în limbă slavă“, împreună cu cercetătorul bulgar Romansky, care vede aici cea mai bună lucrare a vremii în limba slavă ¹.

Nu lipsește și o caracterizare filozofică. Pentru dl Marin Ștefănescu, „filozofia din *Învățăturile* lui Neagoe e o sinteză între Morala creștină și Politica naționalistă“. Ba cercetătorul adaugă că, analizată mai atent, opera ar fi „o unire între experiență și rațiune, determinism și libertate, spirit și materie, democrație și aristocrație“ ². Să spunem în grabă că nu un asemenea tip generos de analiză filozofică ne interesează aici. Ne temem

¹ *Istoria literaturii române vechi*, vol. I, Fund. Reg. 1940, p. 42. Cercetările dlui Cartoian sînt cel mai prețios auxiliar pentru un eventual istoric al gîndirii românești. — Pentru Romansky, v. *Mahnreden des walachischen Woywoden Neagoe Basarab an seinen Sohn Teodosios*, Leipzig 1909.

² *Filozofia românească*, București, 1922, p. 34.

de la început că nici „rațiune“, nici „libertate“ și nici „spirit“ n-au sens în viziunea lui Neagoe. Cu atât mai puțin democrație.

„Adu-ți aminte adeseori de moartea ta și nu vei greși mult lui Dumnezeu.“
 Îndemnul acesta, care domină toată lucrarea, dă de la început caracterul gândirii și sensibilității filozofice a lui Neagoe. E gândirea și sensibilitatea Ecleziaștului, trecută prin filtrul unui anumit tip de creștinism. Așa va fi și în *Divanul* lui Cantemir ; așa începe orice cuget românesc din vremea aceea. Toată problema e : cum se poate ieși de aici către viață, sens istoric, împlinire proprie ? În opera lui Neagoe, sentimentul acela al sfârșitului, pe care-l întregește cel al zădărniceii lumii, e cu atât mai izbitor cu cât e vorba de educația unui viitor domn. Neagoe însă știe că există o altă ierarhie decât cea a pământului și-și înștiințează fiul : „Măcar Domn, măcar boier, măcar bogat, măcar sărac, toți o cale voim să mergem la judecata lui Hristos“ (p. 280). Și atunci, despre propria sa putere lumească, el spune celui pe care trebuie să-l pregătească pentru cele ale lumii : „Domnia mea se va risipi ca fumul...“ (p. 269).

Ce sentiment al zădărniceii poate susține atîta desprindere de lucruri, chiar și la stăpînitori ? Firește, e în joc toată perspectiva aruncată de creștinism asupra lumilor : cea de aici nu e nimic față de cea de dincolo. *pentru că* există cea de dincolo. Dar, independent de certitudinile orbitoare de dincolo, deci independent de sentimentul religios, o conștiință care proclamă zădărnicia lumii percepe direct nesiguranțele și prăbușirile acesteia. Totul se surpă, nimic nu se împlinește pînă la capăt. „totul e stricat“ ; cum va zice mai tîrziu Cantemir. Și, totuși, cu aceste lucruri amăgitoare ale lumii, „ca praful înaintea vîzului“, trebuie găsită o împăcare. Cum ? Pe ce registru ? Uneori problema apare limpede ca problemă — și așa va fi la Cantemir. Dar, alteori, ca la Neagoe, îți dai seama că împăcarea s-a făcut pe nesimțite, și conștiința aceea tragică își găsește echilibru, sens de acțiune și chiar seninătate, într-o lume a nestatorniciei și amăgirii.

În istoria gîndirii occidentale, împăcarea sfîrșește prin a fi simplă : se face pe plan de cunoaștere și pe plan de comportare etică. Și pentru apusean lumea e „trecătoare“ ! Și pentru el — începînd cu lumea vechilor gînditori greci — totul e aparență, amăgire, nesiguranță, la început. Dar, în fața acestei

lumi a părelniciei, cugetul se trezește la viață și caută adevărul statornic, formele, ideile. Procesul se precizează treptat și — orice s-ar spune de către unii istorici, care vor să deosebească prea categoric viziunea antică de cea modernă — el este un proces linear : se desfășoară pe dimensiunea cunoașterii. În fața nesiguranței impresiilor și a părerilor despre lume, cugetul vrea să cunoască. Singura deosebire între cugetul antic și cel modern va fi că, în primul, *spiritul* nu se afirmă ca atare în fața lumii. Dar, și într-o parte și în alta, nesiguranța externă va fi depășită prin cunoaștere. Nu numai prin cunoaștere, însă : și prin comportare. În mijlocul lumii acesteia, unde totul se surpă, omul e totuși sortit acțiunii, iar fapta sa vrea să reflecteze, ca și cunoștințele sale, o ordine, cât de cât incoruptibilă. De astă dată nu va fi vorba de adevăruri, ci de norme. Iar dacă anticul își va căuta normele tot mai mult prin raport la „ceea ce este“, în timp ce modernul și le va căuta în lumea lui „ceea ce ești“, lumea spiritului — și unul și altul, totuși, vor descoperi ordinea morală ; ei vor avea astfel o mîntuire, sau cel puțin o împlinire, în etic.

Ce se întîmplă în viziunea românească — solidară desigur cu cea răsăriteană — a lui Neagoe ? De la început, la el, ca și la Cantemir,

simți că nu există problematică de cunoaștere. Faptul va fi din plin o trăsătură — și nu doar negativă — a spiritualității românești. Orice demon al cunoașterii, orice criză a spiritului, tot ce ține de omul „faustic“ occidental lipsește aici. Neagoe nu se gîndește nici un moment să-și îndemne fiul — între atîtea îndemnuri pe care i le dă — să se lumineze, să se chinuiască să afle. Mai degrabă îi amintește de vorba aceea tulburătoare, „înțelepția lumii cesteia este nebunie la Dumnezeu“ (p. 15). Dacă există posibilitate de împăcare cu lumea, ea nu se petrece pe planul conștiinței cunoscătoare ; iar dacă există o cale de desăvîrșire în duh — și o vom găsi în *Învățătură* — ea se desfășoară pe alte trepte decît cele ale înțelegerii și minții. Se desfășoară pe cele ale inimii, firește. Dar, în timp ce la Augustin, de pildă, inima duce la cunoaștere, iar la Pascal duce de asemenea la adevăr, dincoace inima e mută. Nu vrea să știe și să se lumineze ; vrea să se odihnească.

E numai creștinism aici ? Dar există tipuri de creștinism în care problematica de cunoaștere stă pe prim-plan ; există apoi tipul acesta augustinian, de pildă, care duce și la cunoaștere. Și apoi — tocmai pe linia lui idealist-augustiniană —, creștinismul a dus la descoperirea spiritului, la accentuarea unei

lumi a subiectului față de obiectivismul antic ; în timp ce aici spiritul lipsește. Deci, e vorba doar de un *tip* de creștinism ; și, pînă la urmă, s-ar putea să fie o simplă componentă creștină, în gîndirea românească.

Absența unei problematice a cunoașterii, de altfel, se întregește cu absența uneia etice. Ea nu e mai puțin semnificativă și mai special creștină. Se vorbește adesea, și pe drept cuvînt, de etică creștină. În viziunea aceasta românească, însă, etica nu e nici un moment măsura lucrurilor. Cînd un interpret spune : „Etica lui Neagoe e cea a Bisericii“ (Romansky, *op.cit.*, p. 113), el nu lămurește aproape nimic. În realitate, există un tip de creștinism dincolo de etică, după cum există unul fără cunoaștere ; iar pe acesta l-a preferat sensibilitatea și gîndirea românească. Poate că nu l-a preferat doar, ci l-a luat în stăpînire, i-a pus pecete românească.

Iată, de pildă, ce se întîmplă pe plan de acțiune : în viziunea lui Neagoe, omul trebuie totuși să acționeze. Oricît ar vorbi de „slava cea deșartă a lumii“, Neagoe nu poate spune fiului său să părăsească lumea ; și, chiar dacă l-ar îndemna la călugărie, el încă i-ar da sfatul să făptuiască. Dar din ce se naște fapta ? Ce face cu putință activismul vieții ?

— Într-un sens, unicitatea ei. Vană și decăzută,

viața aceasta e totuși un prilej. Singurul prilej. „Că lacrimile noastre numai într-aceasta sînt de folos, pînă sîntem vii, iar după moarte, noi nu putem nimic să lucrăm lui Dumnezeu. Că cei morți nu cred, cei morți nu mărturisesc, cei morți nu lucrează, celor morți nu se va descoperi nici o taină ..“ (p.284) . Iată deci că viața noastră nu numai că poate, dar trebuie să fie lucrătoare. Oricît de nevrednici sîntem, noi căpătăm ceva, ni se descoperă și nouă ceva. Dumnezeu e cel care o face, firește. „Bucură-mă, Doamne, și pe mine, Neagoe, robul tău cel lenevos și ticălos“ (p. 229) ; *bucură-mă*, așa, pasiv. Dar viața noastră e trîndavă doar pentru că nu facem de la noi destul. Să făptuim — în pocăință, smerenie, „cu frică și cu tremur“ —, și atunci poate că Dumnezeu ne va bucura. Iar fapta aceasta nu e gest moral. etică — de biserică sau nu. Raporturile noastre cu lumea nu sînt de bunătate rațională : ci de milă. Căci milă trebuie să arătăm celorlalte făpturi omenești, în timp ce sufletul omului „nu are altă nădejde în altceva să-l miluiască, fără numai la mila lui Dumnezeu“ . Binele apusenilor are sens și pentru lumea de aici ; n-a putut duce el la forme de morală ținînd numai de rațiune și sens utilitar ? Milă însă e fapta exilatului. Pe o altă linie, creștinismul găsea echilibrul cu

lumea impunînd lumii spiritul, conştiinţa morală, imperativul. Pe linia milei, va putea regăsi acţiunea, dar nu actul moral, şi cu atît mai puţin *spiritul*, din care decurge acesta. Şi, totuşi, fapta izvorînd din milă nu e mai puţin însufleţită. Căci fără lucrare, prilejul acesta al vieţii e pierdut. „Celor morţi nu se va descoperi nici o taină.“

Că de la integrarea aceasta în lume prin simplă milă Neagoe trece la consimţire a restului ; căci îndeamnă fiul nu numai să se roage şi să se pocăiască, ci şi să chibzuiască la cele ale lumii ; să miluiască pe cei săraci, dar mai întîi pe slugile sale ; să se poarte cum trebuie, lumeste cum trebuie, cu aceştia şi boierii — totul nu e decît semnul unei împăcări cu lumea care nu ţine de tiparul obişnuit. Căci nu un sens moral, cu atît mai puţin unul teoretic, de cunoaştere, va da măsura acestei viziuni. Nu spiritul, ca factor de statornicie în faţa lumii nestatornice, va aduce echilibrul. Nu o filozofie a conştiinţei — cu un cuvînt de şcoală — e cea care echilibrează. Şi, totuşi, un echilibru spiritual se capătă şi aici. A spune : e un echilibru de tip creştin — e prea puţin. Căci orice echilibru de tip creştin, răspunde undeva pe registrul filozofic. Ce sens metafizic are atitudinea aceasta românească ? Ce legitimează împăcarea noastră cu lumea ?

Aceasta e problema, centrală poate în istoria gândirii vechi românești. Aici e simplă problema. Textul lui Neagoe despre înțelesul de acțiune al vieții sugerează un început de răspuns ; soluția lui Cantemir din partea a III-a a *Divanului* va sugera poate un altul ; faptul că nu există filozofie a conștiinței, în gândirea românească, dar ar putea fi una a existenței, e încă o sugestie. Dar nu putem face mai mult decît să punem problema. Poate doar s-o adîncim.

Un loc din *Învățăături* care ne-a izbit mai întîi cînd ne-a căzut sub ochi ne poate ajuta în acest efort de adîncire. Neagoe dă sfaturi fiului său. Să fii blînd și nepizmăreț, îi spune el ; rîsul și glumele să nu intre în inimile noastre ; păzește-ți ochii și inima ; smerește-te. Și, după ce-l îndeamnă pe Teodosie să scotocească toate acestea, adaugă : „Însă nu le vei putea socoti, dacă nu vei face cu dreptate lucrurile lui Dumnezeu. Că, mai întîi de toate, este tăcerea, iar tăcerea face oprire, oprirea face umilință și plîngere, iar plîngerea face frică, și frica face smerenie, smerenia face socoteală de cele ce vor să fie, iar acea socoteală face dragoste, și dragostea face sufletele să vorbească cu îngerii. **Atuncea** va pricepe omul că nu este departe de Dumnezeu“ (p. 144).

„Nu e o adevărată scară către cer ?

Să observăm, întâi, că puterea de sugestie a textului ține și de frumusețea și arhaismul expresiei lui. E destul să se compare fragmentul cu versiunea din traducerea, deosebit de merituoasă, în felul ei, dar mai modernă și folosind altă punctuație, a prof. V. Grecu. Textul grec dă, în traducere : „Dar toate acestea ți-e cu neputință să le prinzi cu mintea ta, dacă nu ți-ai dobândit cu dreptate aceste *virtuți* : mai întâi din toate tăcerea ; căci tăcerea naște înfrînarea ; iar înfrînarea face suferință și căință ; iar căința naște frică ; frica face smerenie ; iar smerenia naște prevedere ; prevederea însă naște dragoste ; iar dragostea aduce sufletul să stea de vorbă cu îngerii. Atunci pricepe omul că nu este departe de Dumnezeu”. — Textul nu se mai înalță, curgător, ca dincolo ; aici au intervenit punctele cu virgule, care frâng elanul gândului ; „iar” rămîne singur ca legătură și nu mai alternează, într-o savantă muzicalitate, cu „și” ; au intervenit cuvintele explicative ; în loc de „îucerurile lui Dumnezeu”, avem : „aceste virtuți”, pe care traducătorul român le găsea, firește, în textul grec ; a intervenit „prevedere”, concis și exact, în loc de poeticul „socoteală de cele ce vor să fie” ; și a intervenit un „însă” de

factură logică. Totul e precis — și nițel rigid. E fără îndoială mai puțină poezie în textul modern. Și — să nu ne ascundem — mai puțin prilej de cercetare filozofică. Căci e ceva iremediabil liric la începuturile oricărei reflexii filozofice.

Să observăm apoi că factura textului indică o anumită tehnică de viață spirituală (nu e cumva un fragment dintr-un tratat ascetic ?), tehnică pe care o mai găsim în diferite locuri din opera lui Neagoe. „Inima cea împietrită face mînie, iar oprirea face liniște.“ „Blîndețea gonește poftele, iar rîsul face dezlipire de la Dumnezeu“ (p. 141). Să avem frica lui Dumnezeu, spune altă dată Neagoe. „Că din frica lui Dumnezeu se naște postul, iară din post curăția, iară din curăție rugăciunea, iară rugăciunea naște smerenia, smerenia naște dragostea, iar dragostea toată legea și proorocia razimă...“ (p. 313). Într-un rînd, chiar, e vorba de o tehnică strict monahală, pentru combaterea Satanei. Totul e să ai frica lui Dumnezeu, stă scris acolo ; căci frica face mila să coboare asupra-ne, „mila întărește pe om, și întărirea lui Dumnezeu este rădăcina bucuriei, și din rădăcina bucuriei se naște postul, postul naște ruga, ruga naște smerenia, smerenia naște curăție, curăția naște milostenie, iar

milostenia va sfărîma și va zdrobi capul Satanei“ (p. 173). E greu să crezi că o asemenea tehnică de viață spirituală s-a născut altundeva decît într-o chilie.

Toate locurile acestea — inferioare, firește, ca frumusețe și adîncime, primului fragment — vin să arate că el face parte dintr-o familie de practici sau tehnici, mai puțin mistice ori filozofice, cît ascetice. Lucrul trebuie deschis recunoscut. De altfel, fragmentul prim, care închide în el atîta frumusețe de gînd, e precedat, în *Învățăături*, de un pasaj care începe : „Cînd șezi în chilie...“ ; iar, la capătul lui, după ce Neagoe scade nivelul de gîndire al capitolului, trecînd la sfatul de a te feri de îmbuibare și băutură, el exclamă : „Hai dar fraților să fugim de lume“ (p. 147). Toate acestea făceau desigur pe Russo să considere că e vorba de opera unui călugăr, nu a unui domnitor ; iar, la un moment dat, pentru a dovedi că *Învățăturile* nu sînt ale lui Neagoe, el citează între altele tocmai fragmentul nostru, „că mai întîi de toate este tăcerea...“¹. E adevărat că el nu preciza dacă fragmentul acesta e original sau dacă nu face cumva parte din vreo lucrare de speța *Umilinței* lui Simion Monahul. Nici altcineva, după cîte știm, n-a contestat pînă acum originalitatea fragmentului

¹ Russo, *Studii și critice*, București, 1910, p. 26.

nostru. Și, cu toate acestea, e aproape imposibil de crezut că fragmentul e original — chiar sub pana unui călugăr, cu atît mai puțin în scrisul lui Neagoe.

S-ar putea spune iarăși : de ce n-ar figura îndemnuri ascetice în *Învățăături*, de vreme ce le vom găsi mai tîrziu în *Divanul* lui Cantemir, care n-avea totuși să se călugărească ? Și, apoi, pe vremea aceea, între călugărie și lume distanțele erau mult mai mici. De altfel, Neagoe însuși avea să stea, pare-se, cîtva timp în marginea vieții călugărești, iar unchiul său, Barbul, ban de Craiova — atît de influent, după unii, în timpul domniei sale —, a întemeiat mînăstirea Bistrița, unde a și devenit călugăr în 1520, adică în jurul datei presupuse la care și-ar fi scris Neagoe *Învățăturile*. Pe deasupra, în lucrare însăși se găsește un întreg capitol, „Cuvînt de învățătură către două slugi credincioase carele se lepădară de lume și se deteră vieții călugărești“. Și nu se călugărește mai tîrziu, după moartea lui, propria lui soție, Despina ?

Totuși, vom porni de la convingerea că fragmentul de mai sus nu este al autorului nostru, Neagoe sau călugăr. Ni se pare că, dacă l-ar fi gîndit autorul *Învățăturilor* însuși, l-ar fi pregătit, l-ar fi dezvoltat și,

În orice caz, i-ar fi pipăit mai bine frumusețile.
 „Să nu gîndești că eu grăiesc acestea din
 capul meu“, spune Neagoie însuși către
 Teodosie, într-un rînd. Nu, nu le-a gîndit din
 capul lui. Dar fragmentul acesta ne îngăduie
 să adîncim gîndul și simțirea românească,
 dintr-un veac, din două veacuri sau de
 peste veac. E tot ce-i cerem.¹

„Că mai întii de toate este tăcerea“,
 spun *Învățăturile*. Tăcerea noastră sau tăcerea
 lumii? Firește, e o tehnică de viață în duh;
 e un exercițiu spiritual; deci, e tăcerea
 noastră, ca ființe care ne putem pierde, amăgi,
 înstrăina prin cuvînt. Dar și peste lucruri
 trebuie să se aștearnă tăcerea. Noi nu putem
 tăcea spre a asculta zvonurile lumii. Trebuie
 să fii surd lumii, ca muțenia ta să fie lăuntrică.
 Altminteri, lumea ar vorbi în noi; ne-am
 pierde iarăși. Deci, tăcem, odată cu ea.

Dar tăcerea noastră face *oprire*. Oprise a
 cui? Iarăși a noastră, deopotrivă cu a lumii.
 Valul acesta de care sîntem purtați trebuie
 stăvilit; lumea aceasta a amăgirii trebuie
 oprită în curgerea ei. Dacă vrem să trecem
 mai departe, trebuie să înfrînăm ce e lume
 în noi. Deci, ne oprim odată cu ea, ne desființăm

¹ În revista „Adsum“ (august 1940), am mai încercat
 un comentariu pe acest fragment.

odată cu ea. Căci tăcerea noastră respinge, suspendată, desființează totul.

„Voi închide acum ochii, îmi voi astupa urechile, voi îndepărta toate simțurile, voi șterge de asemenea din minte toate plăsmuirile celor trupești...” Este așa nepotrivit, în punctul acesta, citatul din *Meditațiile* lui Descartes ? Și îndoiala metodică a lui Descartes înseamnă tăcere, lăuntrică și externă. Și ea duce la oprire, a noastră și a lumii. Tehnica filozofiei, la fel cu cea ascetică, începe și ea printr-un act de suspendare a lumii, printr-o reducere. Iar reducția fenomenologică de azi, prin acea universală punere în paranteză a lucrurilor, are parcă ceva din caracterul primelor două trepte ale experienței spirituale din *Învățăturile* lui Neagoe.

Și abia acum, la cea de a treia treaptă, iese mai limpede decât oricând la iveală toată deosebirea între tehnica filozofică apuseană și cea de viață spirituală de aici. Descartes și Husserl opresc și ei valul lumii ; dar pentru a îngădui spiritului să se reverse peste lume. La ei, în clipa când totul e oprit, se ivește spiritul. În punctul acesta devine deci posibilă cunoașterea, certitudinea, o anumită filozofie a conștiinței. Ce se capătă însă pe treapta a treia a fragmentului

din *Învățăături* ? Umilință și plîngere ! În tăcerea lumii *nu-și face apariția spiritul*.

Conștiința nu ia direcția luminii proprii.

Se adîncește și mai mult în întunericul neființei pe care a invocat-o.

Sînt aici, dar abia începînd de aici, două itinerarii spirituale deosebite. De o parte spirit, conștiință de sine, cunoaștere, act moral — de alta, dramă de conștiință. Că numai primul itinerar e filozofic ? Într-un sens de școală, poate. Dar treapta următoare din itinerariul al doilea aduce, de la umilință și plîngere, *frica* — de pierdere, de părăsire, de moarte ? —, iar frica unei conștiințe care s-a izolat de lume, spre a nu se mai regăsi, e tema principală a filozofiei existențiale de astăzi. (Și apoi e faptul acesta extraordinar sub raportul cunoașterii psihologice : frica e *precedată* de plîngere ; întîi e expresia emoției și pe urmă se naște emoția — aproape ca în teoria Lange-James. O tehnică atît de rafinată nu putea fi întîmplătoare.)

Se pierde sensibilitatea filozofică în sensibilitate religioasă, odată cu *smerenia* ? Dar trecerea de la frică la smerenie e o adevărată etapă de cunoaștere existențială. Conștiința trăitoare, dominată de spaime, presimte pe Celălalt ; iese din strînsoarea neființei prin faptul însuși al fricii. Smerenia

e conștiința unui raport la altceva decît ea. Iar dacă smerenia „dă socoteală de cele ce vor să fie“, e tocmai fiindcă vestește conștiinței un echilibru în altceva, o ieșire din singurătate, capătul de drum al unei inimi neliniștite.

Odihnită acum, inima e în stare de *dragoste*. Ea iubește pe Creator și nu va refuza dragostea ei creaturii. Și încă odată, pe această treaptă, ispita filozofică va ieși în calea itinerariului nostru spiritual. Căci o conștiință încinsă de dragoste e și conștiința augustiniană sau pascaliană. Și nu pregătește dragostea pentru cunoaștere și înțelegere ? Nu există o „funcțiune epistemologică a iubirii“ ? De aceea am putea reveni, ca de pe o treaptă superioară, la un înțeles filozofic al lumii. Cine știe dacă pe celălalt itinerar spiritul nu-și începe prea devreme cariera și nu rămîne închis în lumea lui, în tristul său idealism ! Poate că se deschide aici o altă cale pentru filozofare...

Dar *Învățăturile* lui Neagoe nu fac filozofic. Erau, pînă aici, în marginea ei tot timpul ; puteau oricînd începe dialogul filozofic cu lumea. Ele preferă însă dialogul cu îngerii.

Undeva, în vecinătatea acestora, au presimțit pe Dumnezeu.

Prin urmare : există momente filozofice, prilejuri filozofice, care să îndreptățească o istorie a gândirii românești pornind din secolul al XVI-lea. Rezultatele unei confruntări cu filozofia obișnuită sînt însă :

Nu există în gîndirea românească a timpului problematică de cunoaștere ;

Nu există problematică morală ;

Nu se pune problema spiritului ca atare.

Și, totuși, conștiința trăitoare, analizată aici, e activă și sfîrșește prin a-și găsi un echilibru. Cum ? — E poate prima dintre problemele unei istorii a gîndirii românești.

Dar întrebarea prealabilă este : sînt rezultatele de mai sus românești pentru că privesc pe Neagoe ? Sau aparțin lui Neagoe pentru că sînt românești ? Iată cercul. Și, dacă nu vom găsi mijlocul de a cerceta o istorie în cerc, istoria gîndirii românești va fi, ca și pînă acum, aproape o glumă.

(„Saeculum“, 1943)

Cum gîndește poporul român

Avem noi, românii, un proverb curios : „Unde e multă minte, e și prostie multă.“ Să fie românul atît de înțelept încît se teme de și prea multă înțelepciune ? În orice caz, ceea ce izbește, la el — o vedem bine — e măsura.

Nu numai în viața sa interioară, dar peste tot : în ce face și ce se face în jurul său. Culorile artei noastre populare sînt „stinse“, spunea sugestiv un critic ; spațiul nostru interior e plin de echilibru ; elanul nostru nu e niciodată excesiv ; iar pînă și despre peisajul nostru, despre peisajul acesta exterior, cu munții noștri, un Alecu Russo putea scrie rîndurile acestea tulburătoare, deosebindu-i cu gîndul de măreția Alpilor : „În fața munților noștri, sufletul se lasă dus de visare ca într-o elegie fără sfîrșit, pare-ai vedea măriri căzute ori suflete rănite de atingerea lumii...“ (*Opere complete, Cugetarea, p. 185*).

Avem o măsură — dar umbrită parcă de atingerea cu lumea. Poate că măsura e tocmai rana aceasta, tristețea aceasta de care vorbește Russo. Și cîtă deosebire între măsura noastră, nițel tînguitoare și biblică, măsură care-și cunoaște limitele, și cealaltă, mediteraneană, rațională, lucidă — suficientă. E aproape o glumă să invoci, aici, latinitatea noastră. Măsură, dreptate, lege, nu sînt nici gîndite, nici resimțite rațional și juridic, cum înțelegem că au fost — dacă așa au fost — la Roma. Măsura noastră e mai puțin pusă, decît impusă. E mai angajată în absolut decît cea din Apus și nu cade niciodată în suficiență. De aceea e și mai statornică decît ea. Căci, în timp ce măsura de tip rațional poate deveni lipsă de măsură, prin abuz de raționalitate ; în timp ce bunul-simț apusean poate duce, și a și dus, la exces — măsura noastră și bunul nostru simț par nestrucate.

Dacă ar fi un sîmbure rațional în „măsura“ noastră, am înțelege, cît de cît, raționalitatea. O înțelege sufletul românesc ? Credințele noastre populare au închipuit o legendă plină de tîle în această privință. E legenda celui de-al doilea păcat al lui Adam (Tudor Pamfilie, *Povestea lumii de demult după credințele poporului român*, București, 1913, p. 95). După ce i-a gonit din rai, spune legenda, lui

Dumnezeu i s-a făcut milă de Adam și Eva; văzîndu-i cît se chinuie. Le-a dat meșteșugul de a face pămîntul roditor, dar le-a poruncit să nu are mai mult decît o brazdă. Roadele culese de pe acea brazdă le ajungeau. Dar, într-o zi, pe cînd Eva era însărcinată cu Cain, vine diavolul la ei și-i întrebă : „— Voi mai aveți grîu ? — Doar pentru cîteva săptămîni. — De ce nu arați mai mult, căci o să aveți copii ?...” Iar Eva găsește sfatul chibzuit, rațional (nu e semnificativ că întîi femeia e „rațională“ ?). Convinge pe Adam să facă cum e mai bine, iar, în clipa cînd lanul e mare și făgăduitor, se arată Dumnezeu, pustiește lanul și spune lui Adam : „Tu, omule nesățios... De azi înainte poți ara cît îți place, și eu îți voi da iarăși cît îmi va plăcea mie.“

Este greu să vezi numai condamnarea lăcomiei în legenda aceasta. E vorba și de condamnarea calculului, a chibzuielii, a dreptei rînduiei omenești. Există o etică a muncii și a productivității, care lipsește aici. Munca e, pentru apusean, de pildă, sfințită de rezultate. Iar americanul — apuseanul la limită — a dus etica aceasta pînă la absurd. Am putea deci să ne întrebăm — în lumina acestei concepții, unde arbitrarul divin, iar nu raționalitatea umană e hotărîtoare — dacă modernismul și industrializarea (sau pur și

simplu „agricultura intensivă“) vor fi vreodată acasă la noi. Dar acestea nu sînt decît consecințe, pentru uzul legiuitorilor români, ale unei trăsături care ne interesează în ea însăși : întemeierea valorii românești de măsură (poate și de dreptate, lege) pe altă dimensiune decît a raționalității.

Căci raționalitatea nu ne-a tulburat niciodată în chip deosebit. Nu întilnești nici o tendință, pe linia aceasta a fondului nostru popular, de a înălța omul, în sensul bun și prost ; de a-l face cuget înțelegător în fața firii și pînă la urmă minte îngîmfată. Noi nici nu stăpînim lumea și nici n-o schimbăm. Dumnezeu o face, sau se face ea însăși. Stăpînirea științifică a naturii, în sensul apusean, e o ciudățenie și un act de trufie. De unde simțămîntul acesta de proprietate ? „Lumea asta nu-i a mea, cealaltă nici așa.“ Cine poate mai mult să încerce. Românul nici nu-și mai pierde vremea să încerce.

În fața marilor întrebări am spus și spunem încă adesea : „o fi“. S-ar putea face o întregă filozofie a lui „o fi“, ca o concepție românească despre lume ¹. „O fi“ aceasta

¹ Într-o conferință din 1942, dl. Mircea Vulcănescu a descris pe acest „o fi“ vorbind despre „Dimensiunea românească a existenței“. Conferința a fost publicată în „Izvoare de filozofie“, 1943.

nu are sens disjunctiv sau nu duce la o judecată disjunctivă : am să văd eu *dacă* este ori nu... El nu obligă la cercetare și nu face grupări în materialul întrebării : e sau așa sau așa. Nedumerirea e a cugetului, dar nu a sa e întrebarea și, în orice caz, nu el dă răspunsul. Nedumerire este, dar lucrul se arată singur, dacă e să se arate. „Așa o fi ? Te pomenești că este.“ Te pomenești, așa, de la lucru înspre tine. De aici toate acele „înțelesuri“ care sînt mai mult ale lucrului decît ale minții. De aici, de pildă, *noimă*. „Au și astea o noimă.“ În elină, *νόημα* avea sens de cunoștință, de cunoștință în definitiv sigură ; în limba noastră, însă, *noimă* a devenit calificativul lucrului pe jumătate înțeles. E o degradare, dar și o deplasare de la cuget spre lucruri. Iar la fel cu *noimă* exprimă jumătăți de înțelesuri : *rost și tîlc*. „Rostul“ este încă mai apropiat de un înțeles deplin, pentru că pare legat de rînduieii omenesci ; dar „tîlcul“ e din plin expresie a jumătății de înțeles. Și tocmai acestea ni se pare că este categoria „agnosticismului înțelegător“, de care vorbea, ca de o categorie a gândirii țăranului român, Vasile Băncilă ; într-unul din studiile sale atît de pătrunzătoare, *Cugetul e neștiutor ; dar parcă înțelege!*

În fața marilor întrebări, înțelege și nu înțelege.

Deplasarea aceasta a înțelesului către lucru — ca fiind înțeles nu despre, nici al lucrului, ci *în* lucru, dincolo de cugetul înțelegător, parcă — ține de ceva mai adânc : de pierderea gândirii în fire. Înțelesurile cresc din fire pentru că gândirea este fire. E funcție la fel de firească, într-un sens, la fel de tainică, într-altul, ca tot ce e funcție în natură. Omul nu poate să nu gândească, dar nici nu poate să-și prăpădească firea gândind. Căci gândul nu e făcut să se încumete și semețască. De aceea, prea multă minte aduce și multă prostie, sminteală. Esențialul e să nu pierzi măsura. Nu tu ești măsura lumii, cum voia grecul acela ; ci lumea îți e măsură ție.

Ce se poate face cu acest „a gândi“ românesc plin de măsură ? Experiență de înțelepciune — poate ; dar experiență de filozofie ?

A gândi e, în general, tocmai dimpotrivă : a te dezinteresa, a te înstrăina. Sau poate fi și asta ; a fost și asta — iar *atunci* s-a întâmplat filozofia. Când se vorbește de

„filozofia poporului român“ prin raport la înțelepciunea țărănească, se face o amabilă deviere de sens. Dar fără îndoială că e vorba și aici de o anumită sensibilitate filozofică.

Întrebarea e : fără a fi sensibilitatea aceasta o filozofie, poate fi obținută o filozofie în prelungirea ei ? Și are sorti să fie o filozofie mare ?

Filozofia obișnuită s-a născut, ca apariție istorică, în prelungirea unei sensibilități de alt tip. Nașterea ei se datorează unui „a gândi“ ca act nefiresc. Nu faptul de a fi, ci conștiința de a fi făcut posibilă filozofia ca atare. Iar conștiința de a fi se așază în fața lumii. Omul apare drept singura ființă ce poate fi străină de lume ; care o privește, pe aceasta, de la distanța pe care o dă spiritul. Conștient de acest lucru, el nu e numai străin de lume, dar poate fi și, în chip absurd, împotriva ei. În orice caz, e limpede : acum mintea și lucrul sînt două. Iar mintea nu caută în lucruri un *tîlc* ; ci un *sens*. Tîlcul este mai ales al lucrului și este în lucru ; pe cînd sensul e despre el. Nu e cu necesitate al spiritului, în înțelesul că ar rămîne construcție și simplă punere ; dar e despre ceva. Într-un cuvînt : *sensibilitatea din care s-a născut filozofia e a unei rupturi, nu a unei continuități*. Spiritul nu se pierde în lume și n-o prelungeste pur și simplu. Dă

socoteală de ea. Dă socoteală de sine prin raport la ea.

Așa se face că, pe plan teoretic și practic, filozofia are trăsături precise. De pildă, *teoretic*, orice filozofie de tip clasic pornește de la un „principiu“ : material (apă, elemente, etc.) sau logic metafizic : cogito, substanță, predicatul e închis în subiect (Leibniz), „eu egal eu“ (Fichte) etc. Într-un sens, orice filozofie pleacă de la simplu — care nu e neapărat „parte“ — în sus. Orice filozofie e și o refacere, nu numai o luare de act asupra lumii. De aceea, filozofia lui „o fi“, sau a lui „au și lucrurile o noimă“, nu e în ultimă instanță o filozofie. Trebuie o consecvență, o ducere pînă la limită, un act de rebeliune spre a obține filozofia. „O fi“ nu se răzvrătește.

De aceea, *practic*, orice filozofie e un exces. Grecii nu s-au sfiit să meargă pînă la capăt, pînă la exces. Idealismul german a făcut la fel. Iar acestea sînt cele două mari filozofii ale istoriei. Cînd vrea să fie filozofie a bunului-simț, tomismul, de pildă, dovedește de ce nu poate da o adevărată filozofie. Grecii n-au avut chiar atît de mult „bun-simț“ cum se spune uneori, n-au avut chiar atîta măsură cînd au susținut, printr-o splendidă consecvență,

că „totul curge“ sau „totul e nemișcat“ ;
că lumea e Unu și ceea ce se vede nu este.
Cine gîndește lumea o gîndește chiar
împotriva ei ; chiar dacă ea nu-i dă dreptate.

Dar, în viziunea românească descrisă
mai sus omul nu gîndește lumea, ci lumea
gîndește în om. Omul nu e subiect, ci
parte. Spiritul nu se așază în fața lumii ;
căci lumea nu se vrea văzută, nici înțeleasă,
ci doar împlinită. Există în viziunea aceasta
românească o *dulce continuitate între*
fire și spirit. Există la noi o curioasă și
uneori nefilozofică sete de armonie. Doar
sub inspirație creștină armonia se rupe.
Și e paradoxal : doar sub inspirație creștină
se întîmplă, în trecutul nostru, cîte o
ruptură între om și lume *putînd duce la*
filozofie. Așa e în *Divanul* lui Cantemir sau
Giudețul sufletului cu trupul, unde
înțeleptul, reprezentînd cugetul, intră în
„gilceavă“ cu lumea, spre a se împăca în
cele din urmă, cum face în definitiv și
filozofia după răzvrătirea ei inițială.
Dar și aici, poate, împăcarea e mai mult
de tip românesc, adică prin armonie, decît
de tip obișnuit filozofic ; căci, după
Cantemir, omul trebuie să se împăce cu
lumea ca să nu fie „dihonie“. Atît de mult
ne temem de dihonia filozofică, încît,

chiar cînd o întîlnim sub aripa creștinismului, tot fugim de ea. Dar nu fugim și de filozofie ?

*

*

Aceasta e întrebarea : e posibilă filozofia în această viziune românească ? Dă spiritul o filozofie, de vreme ce nu e decît în prelungirea firii ? Că în viziunea aceasta țărănească nu se ajunge decît la înțelepciune, nu și la filozofie, e limpede. Dar poate că aceasta ține mai mult de faptul că e vorba de o viziune țărănească, decît de calitatea sensibilității filozofice în chestiune. Problema este : pe registrul cult se poate obține o filozofie ?

Răspunsul e surprinzător față de tot ce precedă : da, se obține totuși o filozofie. În speță, s-a și obținut : e filozofia aceasta cultă românească, cîtă este și așa cum este. Înaintăm aici o afirmație care are pretenția de a unifica, interpretîndu-le, principalele „filozofii” românești. Toate — cu excepția gîndirii lui Nae Ionescu, poate — fac corp cu așa-zisa filozofie populară. *Întreaga noastră filozofie cultă este în consonanță cu țărănescul.* Nu în prelungire directă, firește, dar în consonanță. (Și desigur că ne gîndim

la cele cîteva filozofii închegate, nu la încercările făcute cu două-trei idei luate din străinătate, încercări care de la început nu pot fi „românești“.) Oricît de disparate ar fi aceste filozofii valabile, fie că e vorba de doctrina lui Conta, de pildă, sau de cea a lui Blaga, pretindem să arătăm că ele sînt în consonanță cu orientarea adîncă a culturii noastre populare.

Ce ni se părea caracteristic în această orientare ? Continuitatea dulce dintre fire și spirit ; prelungirea firii în spirit ; angajarea spiritului în zonele întunecoase, neșlute, hrănitoare, niciodată răzvrătite, ale firii. Sensibilitatea filozofică pe care se susține această viziune e una de armonie, de acord fundamental. Undeva în adîncuri lumina și întunericul se întîlnesc. Iar lumina crește din adîncuri, conștiința și cugetul se desprind din întunecimi — fără ruptură. De la străfulgerările filozofice ale lui Hasdeu, așa gîndește filozofia noastră cultă ; de la Hasdeu, peste Conta, Xenopol, Pârvan și Motru, pînă la Blaga.

Iată, de pildă, cazul — introductiv numai — al lui Hasdeu. Un gînditor romantic ca el nu putea să nu iubească „începuturile“, forțele obscure și originare. Filozofia hasdeiană a istoriei, singura mai închegată,

tocmai pe această idee a creșterii, aproape evoluționistă la el, se întemeiază. „Romantic în filozofia istoriei, pe care o înțelege ca o eternă creștere, o nesfârșită desfășurare — Hasdeu împrumută totuși... o anumită concepție pozitivistă, socotind această continuă desfășurare ca o evoluție“, scrie Mircea Eliade, în remarcabila sa introducere la ediția din Hasdeu. (Fund. Reg., 1937, p. LXXVII). În perspectiva aceasta de creștere spre forme umane, pozitivismul, și chiar un anumit materialism, nu vor speria pe Hasdeu, cum nu vor îngrijora nici pe ceilalți gânditori români. Istoria este, în definitiv, termenul superior în clasificarea științelor, va spune Hasdeu, deci nu se poate porni decît de jos, de la știința lucrurilor și a firii. Iar în momentul cînd concepe nevoia unei filozofii care să prezideze concepția sa asupra istoriei, gânditorul admite o forță tainică și aderă la filozofia lui Spencer, care are meritul că împacă „cunnoscutul cu necunnoscutul recunnoscibilu“ (*Istoria critică a Românilor*; București, 1875, vol. II, prefață, p. II). Aproape ca agnosticismul înțelegător al țăranului român !

Dar abia cu Conta începe filozofia sistematică, și cu el se precizează și natura

orientării descrise mai sus. Se va spune : Conta e materialist, și încă un materialist de tip comun ; cum poate fi orientarea sa concludentă pentru cea a gândirii culte românești ? Dar tocmai aceasta ne pare semnificativ, că, pe o anumită linie, materialismul nu repugnă gândirii românești. Oricît am protesta, în numele unei orientări spiritualiste de care ne socotim caracterizați, e un fapt : materialismul lui Conta nu distonează cu gândirea românească. Și motivul apare abia acum lămurit : pentru că materialismul aduce și el, într-un fel ori altul, prelungirea naturii în spirit, iar tocmai această trăsătură convenea sensibilității noastre filozofice. Afirmăția lui Conta că, de pildă, „vieța este evoluțiunea ondoliformă a materiei“ (*Teoria undulației universale*, ed. Minar, p. 246) e străină, cu materialismul ei, doar la prima vedere, de modurile românești. Într-un sens, *secolul al XIX-lea era mai acasă la noi decît în alte părți*. Problema românității s-a pus și chiar în legătură cu Conta. Că nu e filozofie românească materialismul său ? Dar, spunea un interpret român (Dan Bădăreanu, în *Un système matérialiste métaphysique au XIX-ème siècle*, Paris 1924, p. 289), românul e religios cu calmul și lipsa de fanatism

cu care Conta e ateu, fiind în același timp sceptic și prea puțin optimist. — Dar, alături de această integrare, mai mult *stilistică*, în românism, credem că putem aduce pe cea de fond. Și nu vom merge pînă la a spune că ondulația lui Conta e semnificativă în lumina mioriticului lui Blaga ; căci și mioriticul e doar stilistic (deși stilul are un sens adînc la Blaga). Dar vom spune, în termeni generali, că secolul al XIX-lea era acasă în România pe o linie adîncă de filozofare și că, dacă am fi avut mai mulți gînditori de mîna întîi și o cultură mai împlinită, nu era exclus să dăm un sens mai adînc, din adîncimea experienței noastre de armonie — atîtor formulări rămase superficiale și suficiente, în acest „stupid“ veac al XIX-lea.

Cu Xenopol nu se întîmplă astfel. Deși el pare unora să se preocupe de o problemă restrînsă a filozofiei, una de logică sau metodologie a istoriei, Xenopol schițează în realitate un adevărat sistem filozofic. Pentru el, istoria nu e o disciplină particulară, ci „un mod de concepțiune a lumii“ (v. *Expunere pe scurt a principilor fundamentale ale istoriei*, în „Analele Academiei“, 1899, p. 7). Ea se îndeletnicește cu dezvoltarea atît a lumii materiale, cît

și a celei intelectuale. Iar ceea ce e semnificativ din punctul nostru de vedere e că Xenopol vede istoria omenirii ca o „urmare a istoriei materiei ce a precedat-o“. Istorismul lui devine cosmic. Omul se înțelege pe sine doar prin întreg, în prelungirea întregului, înseriat în această universală și grandioasă succesiune a stărilor firii.

E însă și mai izbitor cazul lui Pârvan, unde setea de armonie și integrarea spiritului în ordinea cosmică dau cheia întregii concepții despre lume. „Fenomenele vieții omenești sînt o parte integrantă din ritmica universală“, scria Pârvan în *Idei și Forme Istorice* (București, 1920, p. 49.) Pentru el — o și spune — omul e inseparabil legat de pămînt. Trebuie stabilit un acord perfect „între notele pămîntului și notele omului“. Firește că omul își are libertățile și datoriile lui de luptă, dar fără acest acord adînc umanitatea nu se poate ridica la forme cu adevărat creatoare. Între viață — care înseamnă la Pârvan vibrație, ritm, spirit — și moarte, care înseamnă inerție, somn, materie, lupta e permanent deschisă. Numai că „viața e o realitate universală : e vibrarea și ritmul lumilor nesfîrșite“, iar astfel spiritul regăsește întregul pe care părea că-l pierduse

opunându-se materiei. De altfel, Pârvan o spune limpede, arătînd că „energia universală e unică : lumina, sunetul, căldura, electricitatea, magnetismul ori spiritul nu sînt decît vibrații ale aceleiași forțe, variate numai ca iuțeală absolută, intensitate și ondulație ; aceeași energie poate deveni, după modalitățile vibrării ei, sunet, căldură, lumină ori spirit“. Nicăieri prelungirea naturii în spirit nu a atins în gîndirea românească o afirmație atît de plină și încărcată, poate, de forță păgînă.

Fără puterea de expresie și setea de armonie clasică a lui Pârvan, dar cu adîncimea și probitatea cercetătorului de specialitate, profesorul C. Rădulescu-Motru a putut afirma o concepție care ține de aceeași inspirație și se sprijină în ultimă instanță pe aceeași sensibilitate filozofică românească. Pentru C. Rădulescu-Motru, personalitatea e „o realitate“ din marea realitate a universului. Gînditorul român adaugă personalității atributul de energetică, pentru că o pune în legătură cu celelalte energii din natură. Cu un asemenea „determinism al naturii“, el înțelege să-și explice cele mai înalte reușite ale personalității omenești ; și nu se va sfii să vorbească despre Hristos, Platon, Hegel, ca triumfuri pe

această linie trădînd un spirit laic care ține mai puțin de influențele secolului al XIX-lea, și mai mult de trăsătura păgînă relevată la Pârvan și prezentă în multe alte afirmații *valabile* din punct de vedere românesc. Încă din *Elemente de metafizică pe baza filozofiei kantiene*, C. Rădulescu-Motru ilustrase concepția aceasta, care de astă dată, reprezintă *un adevărat fel tipic românesc de a înțelege pe Kant*. Unitatea de conștiință, la a cărei puritate Kant ținea atît de mult, numind-o „unitate sintetică originară de apercepție“, devine la gînditorul român o unitate identică cu a universului, deci încărcată de toată materia acestuia.

C. Rădulescu-Motru nu poate opera cu o conștiință în genere ; el trebuie să ajungă, cu perspectiva lui tipologistă, la o conștiință individuală. Pe de altă parte, își dă seama că această conștiință individuală nu face cu putință comunicarea între spirit și știință. Atunci, spune el, nu ne rămîne decît ca, înlăturînd conștiința în genere a lui Kant, să acordăm celei individuale obiectivitatea. Și de ce ține această obiectivitate ? De faptul că „sufletul și materia nu sînt deosebite ca natură, ci ca aspecte“, de faptul că „viața sufletească nu e decît un plus de adaptare“ și că, în definitiv „conștiința e un proces final de evoluție a naturii“.

Nu e prea multă natură, la Conta, Pârvan și Motru, așa cum e prea multă în viziunea țărănească a românului? Nu e prea multă natură, spre a mai fi loc și pentru filozofie? Și totuși — o vedem limpede — filozofia se obține și aici. E o întrebare dacă va putea fi vreodată o filozofie mare, lipsită de conștiința rupturii, cum este. Dar este o filozofie și are din plin pecete românească.

E pecetea românească pe care nu vom întârzia s-o găsim la Lucian Blaga. Niciodată, mai mult decât acum, când încercăm interpretarea aceasta a filozofiei culte românești, nu ni s-a părut mai potrivită străduința critică a lui Vasile Băncilă din *Lucian Blaga, energie românească* de a prelungi modurile viziunii noastre populare în filozofia, aparent occidentalizată, a lui Blaga. Chiar titlul de *Lucian Blaga, energie românească* mă izbește acum altfel decât la început, termenul acela de energie exprimând parcă ceva din înțelesurile lui Pârvan sau ale lui Motru în legătură cu angajarea omului în energia cosmică. Firește că Blaga a putut vorbi despre o „singularitate a omului“, care ar părea să desprindă pe acesta din procesul ascendent al naturii. Pe de altă parte, prima trilogie, cea a cunoașterii,

are accente de filozofie occidentală, părăd să fie analiza critică a instrumentelor de cunoaștere, care rămân instrumente *deosebite* de (nu în armonie cu) obiectul cunoscut, mai ales că de astă dată va fi vorba de obiectul : mister. Dar trilogia culturii a restituit misterului un sens de subiectivitate, iar filozofia inconștientului la care s-a ajuns aici așază pe Blaga — cu deosebiri, firește — pe linia cea mare a gândirii românești. Un gânditor care încearcă să întregască garnitura de categorii a lui Kant, categorii aparținând tuturor zonelor luminoase ale conștiinței, cu o serie de categorii prezente în zonele întunecate și crescând de acolo, „personant“, spre lumină, poate fi revendicat drept una din cele mai izbitoare pilde pentru orientarea descrisă. Cu Lucian Blaga triumfă românescul în filozofie.

Ce este acest românesc ? Sau ce devine el în perspectiva filozofiei noastre culte ?

În primul rând, este *cosmicism* ? Termenul e al lui Vasile Băncilă, din lucrarea citată, și ne place să-l regăsim. Băncilă îl descrie ca o „intuiție a armoniei cosmice“ și „un sentiment al participării la

cosmos". Aşa l-am regăsit în filozofia noastră cultă. Armonie și participare sînt în materialismul lui Conta, ca în orice materialism ; dar izbitor e faptul că tot armonie și participare se întîlnesc și în filozofiile *originale*, neinfluențate, neîmprumutate, ale lui Pârvan și C. Rădulescu-Motru. Iar dacă Blaga încapă și nu încapă în această interpretare (deși cosmologismul pare a juca și la el un mare rol), e numai pentru că intervine în gîndirea lui un factor — cel teologic — a cărui însemnătate o vom sublinia îndată.

Cosmicismul acesta duce la un anumit *determinism*, de un fel ori altul. La Conta, era un determinism („fatalism“ !) materialist ; la Pârvan, e un determinism de energie și ritm ; la Motru, totul sfîrșește, mărturisit, într-un determinism psihologic. Ce se întîmplă la Blaga ? Matca stilistică dă și ea un anumit determinism (de stil), pecetluind toate creațiile unui grup cultural omenesc, pînă și creația științifică.

Trăsăturile acestea fac ca viziunea filozofică a gînditorilor români să fie, ca și cea a culturii noastre populare, mai degrabă a lumii decît a spiritului. Nu se poate vorbi, în filozofia românească, de o problematică a spiritului ca atare, a spiritului ca

expresie autonomă. Am subliniat altă dată (revista „Saeculum“ nr. II) trăsătura aceasta ca un rezultat al cercetării *Învățăturilor lui Neagoe Basarab* din perspectiva istoriei filozofiei. Absența unei problematici a spiritului este limpede, acum, și în filozofiile descrise mai sus, unde spiritul este angajat în ceva ; zonele sale luminoase se pierd în penumbre și apoi în întunericul întregului, pe care-l prelungesc, îl împlinesc, față de care sînt în desăvîrșită expresie de armonie. Iar, ca și la Neagoe Basarab, absența unei problematici a spiritului, ca expresie autonomă, trece în umbră cele două mari discipline ale Apusului, teoria cunoașterii și etica. Firește că atît Conta; cît și Pârvan, Motru sau Blaga au, pînă la un punct, o problematică de cunoaștere. Dar, mai ales la primul și la ultimul, teoria cunoașterii este un aspect și un moment de expunere mai degrabă decît un sector de însemnătate proprie.

Nu putea Blaga începe, într-un sens, cu trilogia culturii ? În orice caz, la Pârvan nu simți necesitatea unei problematici de cunoaștere, iar la Motru totul se pierde în psihologismul energetic. Cît despre etică, nu poate fi subliniat îndeajuns că ea lipsește din perspectiva filozofică românească, populară

sau cultă. Trebuie să nu pierdem nici un moment din vedere lucrul acesta, chiar sau mai ales cînd ne gîndim la reforme — educative, politice — pentru poporul român. Eticismul Apusului nu e pe măsura noastră. Acel mult lăudat „se cade — nu se cade“ al românului nu ține în nici un caz de o concepție etică. E mai adînc, mai angajat în firea lucrurilor de cum e concepția morală a unui apusean. Iar în filozofia cultă, absența unei problematice etice ne pare atît de inevitabilă, încît, pe linia de orientare desprinsă în analiza de mai sus, sîntem siguri că niciodată nu se va scrie un mare tratat de etică în țara românească. Cît despre un sistem educativ sau politic care să fie numai eticist, el n-a apărut, iar cei care au văzut morală acolo unde era spiritualitate n-au înțeles nici ce este, nici ce poate fi înlăuntrul lumii românești ; cel puțin pe linia, prelungită în cultură, a orientării noastre țărănești și populare. Cînd soluția e de armonie, nu poate exista etică, adică o stare de ruptură, de împotrivire, imperativ și refuz.

Dar duhul acesta lumesc și însetat de armonie nu poate să nu aducă un suflu de *păgînism* în atmosfera românească. Trebuie să o spunem deschis : există o

dimensiune păgînă a sufletului românesc. Cînd subliniem cu atîta apăsare că românii au fost, într-un fel, totdeauna creștini, creștinismul venind peste ei ca o împlinire, și nu ca purtătorul de mesaj al unei crize de tip nou, recunoaștem fără să vrem că, după ce ne-am creștinat, am păstrat moduri ale lumii păgîne. O vedem bine în mitologia noastră populară, iar credințele noastre sînt pline de eresuri, care ne încîntă pe plan de cultură și care, în definitiv, nu ne supără nici în perspectiva bisericii. Dimensiunea noastră păgînă a fost tolerată de biserică și chiar asimilată într-un sens. Creștinismul nostru a avut, prin aceasta, un conținut mai viu, o istoricitate mai adevărată. Dar acum, cînd ies la lumină lucrurile în filozofia cultă, ele capătă accente de împotrivire care pot îngrijora uneori.

Și au și îngrijorat. Polemica iscată în jurul filozofiei lui Blaga între apărătorii ortodoxiei și nesocotitorii ei (căci dușmani direcți nu are ortodoxia noastră) nu e o polemică legată de persoane și de timp. Ea angajează manifestări și comportări mai adînci, permanențe ale ființei noastre spirituale. Blaga nu e întiiul gînditor român indiferent față de ortodoxie ca izvor de

inspirație. Un suflu de păgînism — firește, în stilul secolului al XIX-lea — străbate, după cum e limpede, opera lui Conta. Iar, dacă Motru rămîne străin de ortodoxie, fără să facă din „păgînitătea“ lui un act de afirmație, acest splendid tip de păgîn care este Pârvan stă ca o evidență împotriva oricui ar voi să facă din ființa spirituală a neamului nostru o ființă exclusiv creștină. Nu, toți aceștia n-au filozofat pe dimensiuni creștine. Dar sînt români ; sînt profund și hotărîtor români. Cînd Blaga spune că nu are nevoie să facă filozofie ortodoxă spre a face filozofie românească, are perfectă dreptate. Din punctul său de vedere și din perspectiva întregii filozofii culte, aproape, ivite la noi.

Dar epuizează ei românescul ? Epuizează ei virtualitățile filozofice ale ființei noastre spirituale ? Reacția împotriva lui Blaga, care ar trebui extinsă împotriva întregului șir de gînditori care îl precedă, a venit din tabăra teologică. Ea putea veni însă și din tabăra *filozofică*. În momentul de față, filozofia este disciplina cea mai reprezentativă pentru *spiritualitatea* românească, pentru că în ea iese prima dată la iveală tensiunea, latentă pînă acum, a sufletului românesc, conflictul dintre cele

două dimensiuni, să le numim : păgînă și creștină, ale sufletului românesc. Există o filozofie de tip creștin : e cea care începe să iasă acum la iveală, o dată cu proiectarea în actualitate a filozofiei lui Nae Ionescu. Ea ține în cumpănă cealaltă orientare filozofică, orientarea „clasică“ românească. Și ea dezvăluie *alte* virtualități filozofice ale sufletului românesc.

Ceea ce ne-a interesat tot timpul, în studiul de față, a fost exclusiv filozofia. Dacă am ajuns la opoziția, provizoriu și poate impropriu calificată, dintre păgînătate și creștinătate, e numai pentru că vroim să înțelegem ce se petrece în sînul filozofiei românești și ce se poate petrece aici.

Cu Nae Ionescu ni se pare că întîlnim un gînditor care nu numai că iese de pe făgașul celor de pînă acum, dar restituie gîndirea românească filozofiei clasice de aiurea. Cursurile lui Nae Ionescu nu sînt încă publicate în întregime, iar judecata critică asupra lor nu e încheiată nici măcar de cei care le cunosc, de elevii lui. Afirmăm însă — iar afirmația noastră întîmpină rezerve, o știm, chiar din partea unora dintre elevii lui Nae Ionescu — că regăsim prin el căile filozofiei cu care ne-a deprins Apusul. Chiar dacă filozofia lui Nae Ionescu e de inspirație

ortodoxă, ea e *filozofie* în sensul apusean. Nae Ionescu, oricît de realist ar părea, regăsește, fără s-o spună, spiritul. Regăsește tensiunea dintre om și lume ; regăsește *ruptura* aceea fecundă, care singură a dat pînă acum o filozofie mare în Apus. Regăsește tragicul, căderea („Căderea în cosmos“ se intitula, pare-se, una din lucrările la care s-ar fi gîndit Nae Ionescu înainte de moarte).

Ce a scos pe Nae Ionescu din făgașul gîndirii românești de pînă acum ? Un singur factor : teologicul. Cugetul românesc nu ar fi regăsit modurile filozofiei clasice (ale celei care nu se dizolvă în „înțelepciune“) dacă n-ar fi întîlnit gîndirea teologică. Iar dacă avem încredere în filozofia lui Lucian Blaga — acum o putem spune limpede — nu e pentru că se încadrează în comunul gîndirii culte românești, ci pentru că și la el joacă un rol factorul teologic. Blaga e personalitatea noastră filozofică cea mai bogată, în sensul că angajează amîndouă modurile filozofării românești posibile. Și, dacă ne pare fecund, e numai prin cel de al doilea mod, pe care l-am trecut în umbră în cele de mai sus. Căci, oricît de cuceritoare ar părea, concepția lui Conta, a lui Pârvan și a lui Motru reprezintă, filozoficește, o înfundătură. *Pe linia*

sensibilității noastre filozofice obișnuite, ajungem la o înfundătură filozofică : înțelepciunea. Cu Nae Ionescu și Blaga — dacă acesta din urmă se împlinește așa cum o nădăjduim —, gândirea românească găsește singura cale care să o ducă la filozofie.

*

* *

Încheierea e simplă : cugetul românesc nu are, pe linia lui firească, vocația filozofiei. Poporul grec a avut-o, și a dat unul din marile tipuri de filozofie : cea a ființei. Poporul german a avut-o, și a dat celălalt mare tip al filozofiei : filozofia spiritului. Noi însă nu avem, de la noi, vocația filozofiei. Poate pentru că nu avem o problemă a *devenirii* (nu există nici măcar un termen românesc pentru „devenire“). Opunându-se devenirii, grecii au descoperit ființa. Integrând devenirea, cugetul german a descoperit spiritul. Dar și unul și altul dintre aceste două mari tipuri de gândire au filozofat pe temeiul rupturii dintre om și lume ; pe temeiul dezintegrării omului de lume.

Noi nu avem vocația filozofiei. Dar teologicul ne-o poate da. Nu creștinismul ortodox neapărat, dar teologicul. S-ar putea să

nu ne-o dea, iar atunci nu vom face filozofie mare. Nu e nimic : nici englezii nu au ; poate nici francezii, confundînd prea mult rațiunea cu intelectul, cum fac. Dar teologicul ne-o poate da. Căci ne dă sentimentul rupturii, al dezastrului. Iar de-aici poate începe filozofia.

(„Convorbiri literare“, 1944)

Sufletul românesc și muzica

Nici unul dintre bărbații mari de la 1848 — observa într-un rînd un învățat român — n-avea o înțelegere deosebită pentru muzică. Fiii de boieri de acum un veac au asimilat totul, în ce privește artele pe care le întâlneau în străinătate, nu însă și muzica. Nici astăzi, poate, nu avem destulă pricepere în această privință. Fiindcă muzica cere nu numai inteligență...

Opresc aici șirul ideilor pe care le dezvoltă atît de sugestiv, într-o mai veche *Istorie a literaturii române*, profesorul Sextil Pușcariu. Nu e ceva de învățat de la ele ? Sufletul *cult* românesc (cu cel popular e altă poveste) *nu* are toate dimensiunile. Nici nu le putea avea dintr-odată pe toate. A avut loc, în sînul lui, o dezvoltare vrednică de tot interesul, în zonele luminoase ale vieții spirituale, dar, în zonele unde raza inteligenței nu pătrunde, creșterea a întîrziat. Va mai întîrzia ?

Dar timpul nostru tocmai aceasta aduce : o înțelegere muzicală a lucrurilor ; un tulburător triumf al muzicii. Există, de pildă, suflete și națiuni care știu să „orchestreză“, în timp ce altele nu știu. De ce nu câștigă bătălii cîte o națiune ? Pentru că, poate, n-a avut nici un mare muzician — ne-a venit în minte, într-o bună zi. Nu orchestrează ; nu gîndește simfonic ; nu cîntă cu adevărat. Iar timpul nostru, ca orice timp în care «elementele» tind să se individualizeze, are nevoie de contopire și muzică.

În sufletul cult românesc, tăiat prea mult în colțuri, cîteodată, divizat de lucruri și de sine prin cezurile necruțătoare ale inteligenței, timpul nostru vine să verse armonie și simțul întregului. Și nu numai armonie sau simț al întregului. E ceva mai *material* în muzică, nu o simplă idee poetică, iar de materie are nevoie un suflet, solicitat prea mult de teoretic și teorie, cum e acest inteligent suflet cult românesc.

Numai din muzică — dacă nu cumva o știi de-a dreptul — înveți ce e creșterea și devenirea. Simfonia singură îți arată cum crește materia sunetelor către sens. Muzica te familiarizează cu acest haos al lui ceea ce nu este încă, pe care ai să-l regăsești mai tîrziu peste tot acolo unde e viață : în tine, dacă în

ține e viață ; în istorie, unde ți se pare că e prea multă. Dacă avem astăzi nevoie să ne familiarizăm cu materia, să înțelegem dezordinea, haosul, atunci spiritul muzicii ne poate da o cheie. De cheia aceasta, cei mai mulți dintre marii noștri înaintași au fost lipsiți. Titu Maiorescu a plecat indignat de la reprezentația lui Lohengrin. Dar nu e nevoie să înscriem aceasta pe efigia ce se va bate în curînd în amintirea lui...

De aceea, fenomenul cultural cel mai adînc, poate, ce se petrece de cîțiva ani în România e sporirea interesului pentru muzica cea mare. Cînd vezi sălile acestea pline, ale concertelor, cînd asculți programele de zile mari ale radioului, poți nădăjdui că sufletul nostru cult va ști mai mult, va înțelege mai mult, mîine. E adevărat că există mulți snobi : iarăși e adevărat că mulți nu gustă din muzică decît voluptatea muzicii. Dar dacă arta nu e o formă superioară de bucătărie, atunci ceea ce se întîmplă astăzi are un sens de cultură. Timpul nostru ne trimite prin muzică un mesaj rafinat — ca să-i înțelegem întunericul și luminile.

(„Vremea“, 1942)

Ardealul în spiritualitatea românească

S-ar putea scrie o pagină neasemuit de adîncă asupra neamului nostru, pagină al cărei titlu să fie : Somnul în istoria românească. Nu sînt multe neamurile care să fi fost atît de aproape — în rău sau în bine — de odihna cea mare și de neființă. Fără să vrem, de cele mai multe ori fără să vrem, noi am trecut prin toate modurile somnului, de la marea letargie națională în care am trăit veacuri de-a rîndul pînă să căpătăm conștiința de neam, și pînă la adormirea celor buni din mijlocul nostru. Somnul ne-a mîntuit, adîncindu-ne în noi înșine ; dar somnul ne-a și paralizat, păstrîndu-ne prea mult în noi înșine. Iar în această viață națională, din fericire ca și din nefericire amortită de somn, Ardealul a reprezentat *starea noastră de veghe* ; iată, în două cuvinte, rolul pe care i-l deșcifram în spiritualitatea românească.

Fiecare națiune își are un sîmbure de viață, un sîmbure original de viață. La obîrșia

fiecărei colectivități istorice organizate se întîlnește un centru formativ, prin dezvoltarea căruia sau prin alipirea la care se realizează cîte un organism național. Unitatea politică și națională a Italiei se face în jurul regatului Sardiniei, după cum — iar exemplul acesta e încă mai potrivit — ființa Germaniei se întrupează în jurul Prusiei. Ardealul nostru a putut fi considerat o Prusie a României.

Știm cu toții că nu în jurul Ardealului ne-am încheșat noi ca stat național, ci că Ardealul e cel care s-a alipit țărilor românești. Dar dacă așa s-a întîmplat în ordinea de fapt a istoriei, pe planul spiritualității românești centrul nostru național este în Transilvania, în acea „învățată Transilvanie — spunea cîndva Bălcescu —, azil vecinic al naționalității române“.

Spiritualitate românească. Cîțiva se întrebă, poate, de ce întrebuițează unii, mai ales cei tineri, termeni atît de răsunători și poate nu tocmai lămuriți cum e acesta chiar de spiritualitate. De ce spiritualitate și nu viață națională românească, sau orice altă expresie de rînd? Și cum de putem noi spune: în istorie, unirea României s-a făcut prin alipirea Ardealului la patria-mumă, dar în cîmpul spiritualității românești unirea se

face prin alipire la Ardeal, de parcă Ardealul ar fi patria-mumă ?

Nouă așa ne pare : că, într-un anumit plan, Ardealul e patria-mumă. De la Ardeal am primit și nouă ne trimitea Ardealul tot ce a avut el mai bun ; ni l-a trimis pînă la sărăcire de sine. Istoricul nostru Xenopol descrie undeva, în *Istoria partidelor politice în România*, un lucru care e simbolic pentru raporturile Ardealului cu țările noastre ; felul cum a trecut elementul nobil din Ardeal în țările românești, în secolul al XIII-lea și al XIV-lea, constituind aici nuclee de state, dar văduvind de clase conducătoare locul de unde acel element nobil pleca. Iar, în timp ce Ardealul, lipsit de clasă conducătoare, cădea mai lesne sub stăpînire străină, țările noastre se constituiau ca unități, pe cît posibil independente, tocmai cu ajutorul grupurilor conducătoare din Ardeal. Prin urmare, Ardealul era cel care împingea neamul românesc către istorie.

Dar, cînd spunem spiritualitate, spunem încă mai mult decît că Ardealul ne împinge către istorie : spunem că el e sortit să țină *treaz* duhul românesc în istorie. De aceea arătăm că Ardealul reprezintă starea de veghe a românismului : acolo, în laboratorul sufletului ardelean, ni se pare că se constituie tipul viu de om românesc. Și poate că acum sîntem în

stare să limpezim în ce înțeles vorbim de spiritualitate românească. Când un popor se luptă pentru buna lui stare, pentru înfrângerea tiraniei, pentru unitate sau pentru independență, el face succesiv : mișcări economice, sociale, politice și naționale. Când însă se ridică spre a da, dincolo de toate acestea, și un alt tip de om, un tip autentic de om, atunci face o reformă spirituală. Toate revoluțiile neamurilor, fie că sînt economice, sociale, politice sau naționale, sînt făcute pentru oameni, pentru cei mulți, pentru binele tuturor. Reforma spirituală nu e pentru oameni, ci e pentru om. Ea nu se mulțumește să capete ceva pentru toți ; vrea să ceară ceva de la fiecare. Pentru că tipul de om românesc se face în Ardeal îndrăzneam noi să spunem că acolo e și centrul spiritualității românești.

Dar să luăm un exemplu. Ascensiunea poporului nostru — spunea cîndva Bălcescu, în studiul său *Mersul revoluției în istoria românilor*— s-a făcut pe mai multe trepte : poporul nostru a pornit de la *rob*, s-a prefăcut în *serv*, apoi în *proletar*, în *posesor* și „acum — spune Bălcescu — zvrîrle cea din urmă exploatație și este a se face *proprietar*“.

Ce se desprinde din cuvintele acestea ale lui Bălcescu ? Și un sens pentru lupta socială a românului, desigur, luptă care îi stătea atît

de mult pe inimă marelui nostru vizionar. Dar se desprinde mai ales înțelesul unei ascensiuni spirituale. Poporul nostru, din ceasurile cînd începea să fie popor românesc, pleca de la robie și avea să poarte cîtăva vreme în el stigmatul robiei ; devenea apoi serv, adică rob cu raporturi contractuale față de națiunea dominantă ; ajungea proletar, adică ins fără jug, dar și fără bunuri ; devenea posesor, dar fără conștiința și libertățile celui ce posedă — spre a năzui, după gîndul lui Bălcescu, să devină în sfîrșit un proprietar. Și proprietar ce ? A unor bunuri materiale ? Nu numai atît. Ci proprietar avînd independența morală și încrederea în sine a stăpînului. Aceasta vrea desigur să spună Bălcescu : neamul nostru se ridică de la robie pînă la *conștiința de stăpîn*, pînă la demnitatea, drepturile și răspunderile stăpînului.

A avea conștiința de stăpîn — iată ce nu ne-a învățat întotdeauna istoria, în cutremurătoarea ei desfășurare. Un tip de român cu conștiință de stăpîn era năzuința lui Bălcescu. De ce n-am spune ? Ea este încă marea noastră năzuință. Spre a avea conștiință de stăpîn, trebuie să fii sigur pe drepturile tale și gata să lupți pentru ele : să fii permanent treaz ; conștient de o misiune și nemulțumit că nu ești întotdeauna la înălțimea acelei misiuni.

Tipul de român înzestrat cu o asemenea conștiință de stăpîn mai ales Ardealul îl dă, în laboratorul său național. Nu pentru că există, acolo, trufia românească ; poate, dimpotrivă, pentru că întotdeauna a existat acolo nemulțumire românească. „Marii învățători ai Ardealului — scrie Xenopol în istoria sa, vorbind despre Samuil Micu, Petru Maior și Gheorghe Șincai — marii învățători ai Ardealului trăgeau, din adevărurile pe care le scoteau la lumină asupra originii neamului românesc, o învățătură pedagogică, bazată pe deșteptarea unui simțămînt foarte puternic de moralizare, simțămîntul rușinii, dojenind poporul român pentru „căderea lui atît de joasă, cînd el se cobora dintr-o așa de mîndră obîrșie.“

Sentimentul de rușine, cum spune Xenopol, acest simțămînt încearcă uneori pe cel cu adevărată conștiință de stăpîn. Cum să nu-l umilească pe românul dojenit de Petru Maior ori de Gheorghe Șincai starea în care îl adusesse istoria ? Iar, ca și Maior sau Șincai, întreg Ardealul a dojenit și s-a dojenit pe sine, luptînd, năzuind și răzbind.

Funcția spirituală a Ardealului e de a nu se împăca, de a nu consimți, de a nu se așterne somnului aceluia care acoperă atît de multe etape din istoria noastră. Nu din dragoste oarbă

pentru altceva face el aceasta. Dar din conștiința că virtuțile pe care le-a deprins românul dintr-o istorie umilită nu pot fi și cele care să-l însuflețească într-o istorie triumfătoare. Funcția aceasta spirituală a Ardealului ne pare ceva limpede, și anume : omul românesc nu poate rămîne același și cînd e rob, cum spunea Bălcescu, și cînd e stăpîn. Spun unii că românul e o ființă tare înzestrată — și ei cred că sînt patrioți atunci cînd spun așa. Dar uită că, din zestrea sa de însușiri, istoria noastră aspră nu ne-a îngăduit să desfășurăm decît pe unele ; anume, pe cele care țin de pasivitate. Așa, ani de zile s-a lăudat îngăduința românului. Dar e o toleranță de stăpîn toleranța față de ceilalți a insului care are tăria creștină de a-și iubi pînă și dușmanul ? Nu întotdeauna. E și slăbiciunea de a ști că nu te poți lupta cu dușmanul, iar atunci te mulțumești să nu-i impui tu nimic, spre a nu-ți impune el încă mai mult. Dar luați cuminenția românului, luați capacitatea lui de a răbda și a nădăjdui, sau toate celelalte virtuți lăudate de cei care au interes să le laude, și vedeți cîtă pasivitate, cît somn românesc zace în ele — dacă nu le prefacem în virtuți active, de stăpîn.

Semnificația spirituală a Ardealului este, pentru noi, cei care nu facem parte din el, ceva

determinat : de a traduce pasivitatea românească în termeni activi ; de a face pînă și din așteptarea noastră, pînă și din împăcarea noastră o formă de luptă. În alte cuvinte : de a preface negativul românesc în pozitiv românesc.

Despre țara noastră, un cronicar, Simion Dascălul, exclama cîndva : „țara mișcătoare și neașezată“ ! El vroia să spună : țara pe care străinii o tot încalcă, ale cărei graniți se tot schimbă, care nu se mai așază odată în albia ei de viață națională. Dar, cu cît în afară țara sau țările românești erau mai mișcătoare și mai neașezate, cu atît înăuntru, în lumea spiritului, românul se înțepenea mai mult. Ca să poată rezista puhoaielor pe care întruna i le zvîrlea istoria în față, românul a trebuit să se încleșteze și să-și păstreze firea. Țara era mișcătoare și neașezată pe dinafară, trebuia să fie așezată și statornică înăuntru.

Așa a trebuit să fie, și așa a fost. Dar au venit timpurile și vor mai veni timpuri cînd țara, așezată pe dinafară, va trebui însuflețită dinăuntru. De timpurile acelea va trebui să fim cu-adevărat vrednici. Iar învrednicirea românească nu se va întîmpla decît într-o direcție : prin alipirea noastră spirituală de Ardeal.

Cuprins

Prefață	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	5
Ce e etern și ce e istoric în cultura românească	:	:	:	:	6
Suflet agrar sau suflet pastoral ?	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	35
„Bisericiuțele noastre“	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	41
Pentru o altă istorie a gândirii românești											46
Cum gîndește poporul român	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	73
Sufletul românesc și muzica	:	:	:	:	:	:	:	:	:	:	101
Ardealul în spiritualitatea românească	:										104

Apărat 1991

Tiparul executat sub comanda nr. 10 421

Regia Autonomă a Imprimeriilor

Imprimeria „CORESI“, București

ROMÂNIA

Prețul : 76 lei + 2 lei timbru literar ≡ 78 lei

N

u știi dacă
și în alte părți Psalmii Vechiului Testament
s-au citit la fel de mult ca la noi.

În orice caz, eternitatea românească despre care vorbim
este de acest tip.

Nu o plenitudine istorică, nu realizări majore

--- pe care neamul nostru

nici n-ar fi avut când să le înfăptuiască ---

dau garanția duratei;

ci sentimentul că, în fond, există un plan

față de care toată frământarea istorică

este irosire și pierdere.

Dar --- și aici e aspectul nou față de tînguirea biblică

--- neamul românesc e și el, într-un fel,

solidar cu acel plan neschimbător.

l se întîmplă și lui multe,

se frămîntă ceva în marginea lui, în inima lui,

peste trupul lui chiar --- dar el rămîne neschimbat.

„Trece și asta“

e una din cele mai curente vorbe românești.

Neamul nostru rămîne pentru că

și el participă, în felul lui, la eternitatea ființei.

CONSTANTIN NOICA